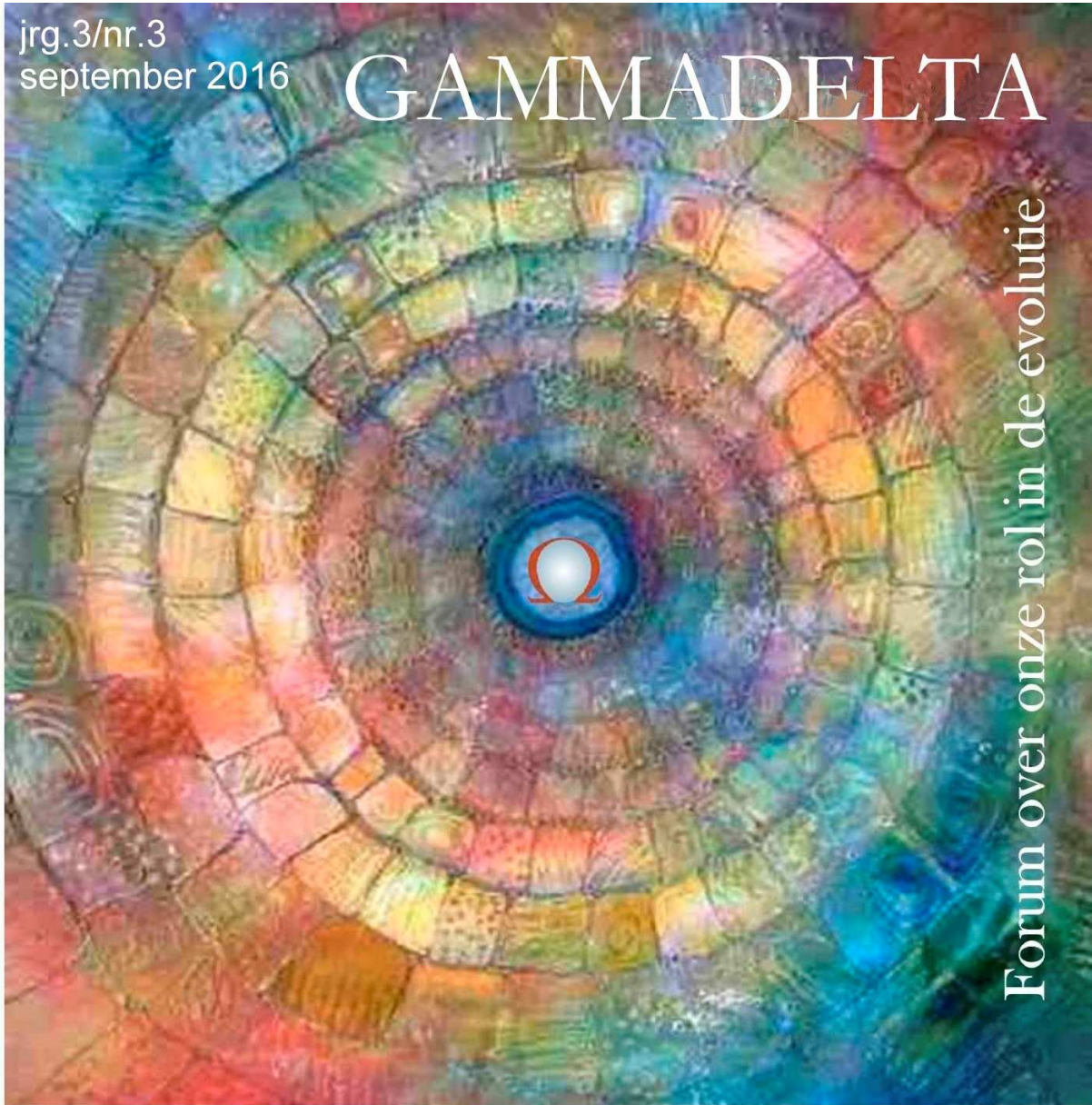

jrg.3/nr.3
september 2016

GAMMADELTA

Forum over onze rol in de evolutie

Stichting Teilhard de Chardin

ten dienste van

'Het genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie'

GAMMADELTA

Forum over onze rol in de evolutie

verschijnt doorlopend na ontvangst van nieuw artikelen.
Het blad staat open voor iedereen die wil meedenken en schrijven over de toekomst van onze wereld. Teilhard de Chardin (1881-1955) gaf daartoe met zijn evolutietheorie een ruime aanzet.

Het Genootschap tot Convergentie van Wetenschap en Religie (GCWR)

Het GCWR omvat 'n groep mensen, die sympathiek staan tegenover Teilhards werk, maar in het verlengde ervan ook andere ideeën willen inbrengen.

Een abonnement op GAMMADELTA

is gratis en digitaal;

het is alleen via het abonneerformulier op onze website aan te vragen.

Het blad kan ook gratis worden gedownload vanaf de website:

www.teilharddechardin.nl

Insturen kopij: te allen tijde, en wel tot 3000 woorden.

De redactie behoudt zich het recht voor artikelen in te korten of te weigeren.

Adres bestuur Stichting en eindredactie:

Stichting Teilhard de Chardin

t.a.v. Henk Hogeboom v.B.

Op de Wieken 5, 1852 BS Heiloo

tel.: 072-5332690;

e-mail: teilhard@planet.nl

internet: www.teilharddechardin.nl

Inhoud en Inleiding p. 03-04

Gerrit Teule Pierre Teilhard de Chardin,
een man van de geest en de
toekomst p. 05-14

Chris Corbally sj. Een kennismaking met
Teilhard p. 14-19

Erica Op 't Hoog Herman Wijffels en
Laudato Si p. 20-24

Eric Palmen Wij lezen voor u: Jan Smit
'De opdracht *of* de vele gezich-
ten van Herman Wijffels p. 24

Herman Wijffels: Niemand
leeft voor zichzelf p. 25-28

Gérard Donnadiou Teilhard en de grote transitie p. 28-41

Pierre Teilhard de
Chardin Hymne aan de materie p. 41-45

Ton Borsboom Teilhard de Chardin en New
Age: een dubieuze of een vrucht-
bare relatie? - 'Een analyse van
'Het Goddelijke Milieu' p. 46-50

Mark Akkerman IS komt niet uit de lucht vallen p. 51-53

redactie Rien van Sijl: Voorbij de weten-
schap - Overpeinzingen op een
grensvlak van rationaliteit en
zingeving p. 54-55

Michael Puett, Christine Gross-
Loh: De Weg - Wat Chinese filo-
sopen ons over het goede leven
leren p.56-58

Inleiding

De financiële crisis, de opvang van vluchtelingen, de politieke spanningen in Turkije en de weerslag daarvan op andere landen, de leegloop van kerken – het zijn allemaal zaken, die ons flink bezighouden en ook spanningen veroorzaken. Hoewel velen ervan overtuigd zijn, dat best oplossingen gevonden kunnen worden (*Wir schaffen das!*), blijkt in de praktijk, dat onze gezagsdragers nog veel te veel vanuit hun eigen vakgebied en geloof de kwesties benaderen. Het zojuist verschenen boek *Pierre Teilhard de Chardin, een man van de geest en de toekomst* (p. 05-14) benadrukt het 'inclusieve denken'. Nog te veel zetten religies, politieke partijen, wetenschappen zich af tegen elkaar. En dat terwijl "geest, ziel en bewustzijn integrale delen zijn van de natuur en een (uitgebreide) natuurkunde een wetenschappelijk verantwoorde"(p.05) benadering van al onze probleem zou kunnen geven. De astronoom Chris Corbally sj. (p. 14-19) schrijft in *Een kennismaking met Teilhard*: "Evolutie omvat alle invalshoeken, vanaaruit het Grote Verhaal van het universum wordt verteld: geologie, biologie, paleontologie, antropologie, ecologie, economie enz.". Maar wat ons in de weg zit is ons individualisme. We zijn teveel op onszelf gericht, te weinig laten wij de ander in ons doorklinken (Latijn: *per-sonare*). Maar ja, het is nog een lange weg van *GAMMA-DELTA* naar het punt-Omega, waar "voor de Aarde de rijping van haar Persoonlijkheid zal naderen" en "de mensen gaan inzien, dat het er vooral op aankomt alles te doen om de liefde, bevrijd van de plicht tot voortplanting, in al haar volheid te doen opbloeien", aldus Gérard Donnadieu in *Teilhard en de grote transitie* (28-41). "Teilhard houdt vast aan het persoon-zijn van de mens – dit in tegenstelling tot New Age – omdat daarmee vrijheid en verantwoordelijkheid zijn verbonden", aldus Ton Borsboom in zijn proefschrift (p. 46-50). Ook Herman Wijffels (p.20-26) neemt in de geest van de encycliciek *Laudato Si* met paus Franciscus afstand van een antropocentrische levenshouding, waarin de mens centraal staat en alle andere schepselen er voor de mens zijn. Rien van Sijl laat ons denken 'Voorbij de wetenschap' in 'Overpeinzingen op een grensvlak van rationaliteit en zingeving' (p. 54-55) en Michael Puett zet in *De Weg* vraagtekens bij sommige op het boeddhisme geïnspireerde cursussen in het Westen over *mind-fulness* en het taoïsme. HvB

Pierre Teilhard de Chardin, een man van de geest en de toekomst *Gerrit Teule¹*

Wie op zoek is naar de ware aard en de ontwikkeling van het bewustzijn, kan verschillende wegen bewandelen. Een veel gekozen weg is te rade te gaan bij de mensen, die daar in het (verre) verleden ook al diep over hebben nagedacht, omdat dat uit hoofde van hun beroep (filosoof, psycholoog, geestelijke, etc.) voor de hand ligt. Sterker nog, eerst was er het bewustzijn en daarna gingen zij zich daar steeds professioneler mee bemoeien. Zo kom je terecht bij veel denkers, die vanuit de esoterie, religie of andere ‘zachte wetenschappen’ werken en hun intuïtie gebruiken. Grote namen en beroemde boeken komen dan voorbij: Plato, Augustinus, Spinoza, Jezus, Boeddha, de Oepanishads, I Tjing, de Bijbel, etc. Daar is veel te leren en te overdenken, maar je kunt er ook ontzettend in verdwalen, omdat tientallen al of niet gefundeerde stellingen strijden om de voorrang. Vaak gaat het om dogmatische geloofsartikelen en daar valt meestal weinig aan te argumenteren. Bovendien zijn er zoveel elkaar tegensprekende meningen, geloven en zoveel speculaties, dat niemand het echt weet (behalve de echte gelovigen, want die weten het heel zeker). We zouden dit daarom het ‘pad van de gelovigen’ kunnen noemen. Het ‘waarheidsgehalte’ van hun geloof lijkt af te hangen van het charisma van de goeroe en/of de ouderdom van het boek.

Een andere weg gaat uit van de gedachten dat geest, ziel en bewustzijn integrale delen zijn van de natuur en dat dus een (uitgebreide) natuurkunde een wetenschappelijk verantwoorde uitleg zou kunnen en moeten geven. Eén van die antwoorden is het neodarwinisme, de theorie die is gebaseerd op de begrippen ‘toeval’ en ‘natuurlijke selectie’, zoals Charles Darwin naar voren bracht in zijn beroemde boek *Over het ontstaan van soorten*. Het hangt er daarbij wel van

---

¹ Onder deze titel verschijnt in september 2016 een boek bij uitgeverij Aspekt, waaraan vijf leden van de gespreksgroep Teilhard de Chardin, die eens per maand in Den Haag bijeenkomt, hun bijdrage hebben geleverd. Het zijn in alfabetische volgorde Eric Bruijnjs, Jo Gosens, Peter Renaud, Paul Revis en Gerrit Teule. De laatste verzorgde de redactie.

af, hoe breed en diep we het begrip 'natuurlijk' willen zien. Horen geest, ziel en bewustzijn daar ook bij, of zien we ze als iets bovennatuurlijks? We stuiten op deze vraag, omdat sinds Descartes de natuurwetenschap een andere weg is ingeslagen. Volgens Descartes "...is er niets in de geest, dat materieel is en is er niets in de materie, dat geestelijk is". In zijn tijd was dat een prachtige oplossing om de geesten een beetje te scheiden en om nog meer ruzie c.q. brandstapels te voorkomen. De Kerk kon op deze basis mooi doorgaan met haar specialisatiegebied: geesten en zielen. De natuurkundigen (lees: alchemisten) konden ongestoord met hun vreemde experimenten doorgaan: het vervaardigen van de 'steen der wijzen', het veranderen van gewone metalen in goud, het genezen van ziektes en het verlengen van het leven. Deze splitsing heeft geleid tot het grote succes van de westerse wetenschap; zoveel succes zelfs, dat de strikte scheiding tussen geest en materie een dogma werd, zowel voor de kerk als voor de wetenschap. Ook nu nog zijn er veel materialistisch georiënteerde wetenschappers, die strak volhouden dat geest en ziel behoren tot het domein van het bovennatuurlijke en dus niets met wetenschap te maken kunnen hebben. Het bewustzijn berust volgens hen uitsluitend op materieel en chemisch toeval. Het bewustzijn wordt zelfs gebagatelliseerd als een 'babbelfox', die met een heleboel verbaal commentaar achter de chemische breinfeiten aan loopt. Bewustzijn wordt door sommigen zelfs gezien als een 'illusie'. Liefde en haat zouden niets anders zijn dan een paar toevallig botsende moleculen, ergens in een hersenkwabje. Geest, ziel en bewustzijn zijn in deze materialistische visie onmeetbare zaken en wat je niet kunt meten, hoort niet thuis in de wetenschap. Punt.

Kijken naar de geest in werking

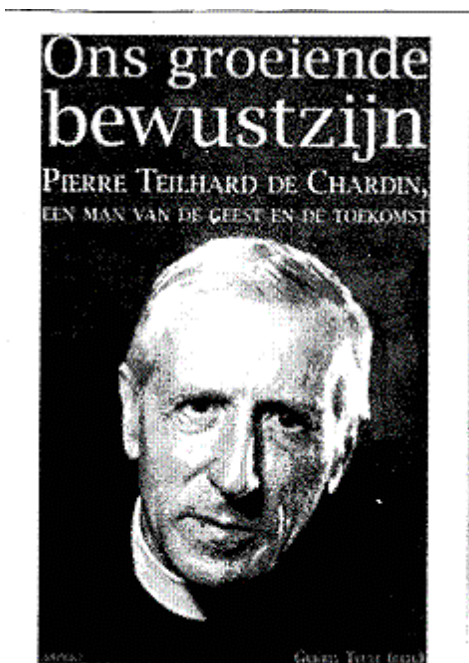
Maar de tijden veranderen. Vanuit de eigen persoonlijke ervaring was er altijd al aanleiding om aan deze rigide stellingname te twijfelen. Daarnaast hebben we tegenwoordig briljante machines ontworpen en gemaakt, waarmee we nota bene in de hersenen kunnen kijken, terwijl ze stevig aan het denken zijn, wat toch ook een specifiek geestelijke gebeurtenis is en waarbij ons bewustzijn sterk is betrokken. We hebben het over de fMRI-scanners, encefalografen, etc. Allemaal hypermoderne apparatuur, uitgerust met de modernste computers en software. Ongetwijfeld zal deze apparatuur in de na-

bij toekomst nog meer worden verfijnd en verbeterd. Er komen prachtige beelden uit van geactiveerde hersendelen bij bewuste geestelijke activiteit. Waarom zou dit dan bovennatuurlijk genoemd moeten worden, als men het met deze fysieke apparatuur kan meten? Dat er een oorzakelijk fysisch verband moet bestaan tussen denken en chemie in het brein is daarmee immers zonneklaar aan te tonen? De enige vraag die dan nog telt is: Hoe werkt dat? of iets bescheidener: Hoe zou het kunnen werken? Daarop heeft de wetenschap tot nu toe haar tanden stukgebeten. Veel 'verklaringen' van de samenwerking tussen geest en lichaam eindigen in een vage doolhof van nieuwe termen en mystificaties.

Vandaar de herleving van de zoektocht naar geest en bewustzijn, die door deze apparatuur een nieuwe impuls krijgt. We zouden zelfs kunnen zeggen dat deze nieuwe eeuw de eeuw van de geest en het bewustzijn zou kunnen worden, waar op elektronica en computers gebaseerde communicatiemiddelen (radio, TV, *social media*) ook een grote rol in spelen. Ook de experimenten met robotica en kunstmatige intelligentie (*artificial intelligence* [AI]) wijzen in dezelfde richting: we kunnen geest en bewustzijn tot op zekere hoogte imiteren met machines en programmatuur. Daarbij stuiten we echter op basale problemen. Weten we eigenlijk wel wat bewustzijn is en hoe het werkt? En als je dat niet precies weet, kun je het dan wel programmeren voor een computer? Het antwoord is 'nee'. Immers, je kunt alleen maar programmeren, wat je precies begrijpt. Het voorlopige resultaat van deze imitaties is in ieder geval wel dat we voor een simulatie van een bewustzijnsproces of delen daarvan uiterst snelle computers nodig hebben, en zelfs dan lukt het nog maar gebrekkig. Volgens David Chalmers is het bewustzijn *the hard problem*. Alle experimenten in de richting van bewustzijns simulatie dwingen in ieder geval groot respect af voor de uiterst complexe werking van onze eigen bewustzijn, waarschijnlijk ergens in ons brein, alhoewel die plaats helemaal niet zeker is. Zit het bewustzijn in ons brein of zit ons brein (en misschien wel ons hele wezen) in ons bewustzijn, dat als een geestelijk 'veld' om ons heen hangt?

Al deze proeven en simulaties neigen naar de stelling dat geest, ziel en bewustzijn integrale delen zijn van de natuur, net zoals elektro-

magnetisme en de andere natuurkrachten. Sterker nog, geest en materie zijn intens met elkaar vervlochten. Uiteraard moeten we het begrip 'natuur' dan wel heel breed interpreteren: alles wat we in onszelf en om ons heen waarnemen en veronderstellen, qua volume, structuur en werking. De natuur is nog veel mysterieuzer dan we ons ooit durfden voor te stellen. Dat alles valt onder een nieuwe natuurkunde, die dus niet alleen maar puur materialistisch is; het is 'psychofysica'. Geest, ziel en bewustzijn zijn niet de bovennatuurlijke verschijnselen, waar we ze altijd voor gehouden hebben. Het woord 'bovennatuurlijk' stamt nog uit de tijd van de jagers-verzamelaars, ver voordat het moderne denken begon. Hun geloof ging over de geesten van voorouders, bomen en bergen.

Pierre Teilhard de Chardin

De paleontoloog en jezuïet Pierre Teilhard de Chardin ging ervan uit dat alle materie en dus ook alle materiedeeltjes een materiële buitenkant en een geestelijke binnenkant hebben. Op grond van deze veronderstelling werd hij ten onrechte een mysticus genoemd, maar hij

bedoelde het zuiver wetenschappelijk. Hij werd daarin voorgegaan door andere denkers, zoals Henry Bergson en nagevolgd door anderen, zoals Jean Charon. Geest en stof zijn in Teilhards visie twee kanten van dezelfde munt, al vanaf de oerknal. De vraag is alleen hoe zich dat dan manifesteert in onze dagelijkse omgeving, in onszelf en in de evolutie. Dat wijzelf als mens een geestelijke binnenkant hebben, willen we uiteraard graag aannemen, maar de vraag is, hoe en wanneer deze geestelijke binnenkant in de evolutie van de natuur manifest werd. Geldt dat niet alleen voor mensen, maar voor alle levende creaturen in onze wereld? Is het al manifest bij de eerste aapachtigen, bij de eerste bacteriën of zelfs al bij de vorming van de eerste atomen? Of was het zelfs al aanwezig in het singuliere punt, waar de oerknal uit voortkwam? Was de oerknal zelf een geestelijke daad?

Een reconstructie vanaf de oerknal, op basis van wat we daar nu van menen te begrijpen, is niet eenvoudig. Maar sinds het begin van de vorige eeuw weten we tamelijk zeker dat alle materie uiteindelijk bestaat uit kleine elementaire deeltjes (kwantumdeeltjes). Daar is ook de oerknal mee begonnen; het 'bakken' van al die kleine deeltjes bij een extreem hoge 'baktemperatuur'. Als we uitgaan van de teilhardiaanse veronderstelling dat de geest ook de binnenkant is van deze elementaire deeltjes, dan weten we dus tamelijk precies bij welke deeltjes we het moeten zoeken: elektronen, fotonen, protonen en neutronen, en eventueel neutrino's. Dat waren namelijk de deeltjes die een seconde na de oerknal bestonden en waarmee de hele evolutie van start is gegaan. Teilhards uitgangspunt was dat deze start begonnen is vanuit de geestelijke binnenkant van deze deeltjes. Al deze deeltjes kwamen voort uit de binnenkant van het singuliere punt, dat uiteenbarstte in de oerknal. De meest waarschijnlijke optie is, dat de binnenkant van deze deeltjes bestond uit supergeconcentreerd licht, pure energie, een dicht op elkaar gepakt kluwen van rondtollende lichtdeeltjes, fotonen. Volgens Jean Charon is dit licht binnen in deze deeltjes (het *noumenale* licht) niet alleen maar materieel van aard, maar heeft het ook een aantal eigenschappen, die we als geestelijk kunnen interpreteren. Omdat we met de beschikbare kijkinstrumenten niet binnen in deze deeltjes kunnen kijken, moeten we deze geestelijke inhoud daarom ook transcendent noemen. De

termen 'geest', 'licht' en 'transcendent' vallen hier dus samen in de binnenkant van elementaire deeltjes; de basis voor Teilhards hypothese van de 'geestelijke binnenkant' van alle materie.

Over deze deeltjes gaat, materieel gezien, ook de theorie van de kwantummechanica. We moeten dus nu ook gaan denken aan een 'kwantumnatuurkunde van de geest'. Is de geest ook 'korrelig'? Bestaan er geestdeeltjes (de kleinst denkbare kwantums van geest), waarvan er ook myriaden in mijn lichaam aanwezig zijn en die samen in een georganiseerd verband mijn geest vormen? Wat is hun onderlinge samenhang? Speelt hier de recentelijk ontdekte non-lokale communicatie een rol en vormen deze deeltjeszwermen daarvoor een intern communicerend en georganiseerd veld? Zitten die geestdeeltjes alleen maar in mijn lichaam, of is het een grote wolk van geestdeeltjes waar mijn lichaam, al onze lichamen of zelfs de hele natuur, door omgeven wordt? Is die wolk geestdeeltjes georganiseerd, zoals ook een mierenkolonie of een bacteriekolonie georganiseerd is? Zien we hierin ook de 'geest' van een zwerm spreeuwen, sprinkhanen of een bacteriekolonie? Zit mijn geest in mijn lichaam of zit mijn lichaam in mijn geest? En is er rondom onze aarde ook een wolk van geestdeeltjes, waarin informatie over de natuur wordt vastgehouden (Teilhard noemde dat de *noösfeer*, vergelijkbaar met de morfogenetische velden van Sheldrake)? Een nieuwe visie genereert op zichzelf weer honderden nieuwe vragen.

Deze benaderingswijze levert nog veel meer boeiende vragen op. Hoe moeten we spreken over psychomaterie, de onlosmakelijke verbinding van geest en materie in één en dezelfde substantie? Bespele die geestdeeltjes mijn lichaam en in het bijzonder de neuronen van mijn brein? Ontstaat uit deze intensieve samenwerking bewustzijn en zelfbewustzijn? Zo ja, hoe werkt dat dan? Deze gedachte zou ons leiden naar een nieuwe omschrijving van bewustzijn: het emergente resultaat van de samenwerking tussen geestdeeltjes en neuronen. Is de ziel een geestdeeltje, dat in de evolutie verder is gevorderd dan andere? En is die ziel dan onvergankelijk, omdat dat geestdeeltje onvergankelijk is? Kan de natuurkunde van de kwantumdeeltjes ons daarover iets wijzer maken? En *last but not least*, kan dit alles zich vanaf een nultoestand ontwikkeld hebben in de richting

van de steeds grotere complexiteit, die we nu om ons heen en in onszelf waarnemen? Welke rol speelt informatie daarin?

Evolutie van het bewustzijn

Even een oude spreuk op z'n kop: één wijze kan meer vragen dan tien dwazen denken te kunnen beantwoorden. Dit boek over Teilhard is dus het verhaal over de evolutie van geest en bewustzijn. Volgens Teilhard is in elk atoom van ons lichaam deze geest aanwezig en geeft van binnenuit het lichaam vorm en levenskracht. Hij bedoelde dat niet symbolisch of mystiek, maar zuiver natuurkundig. Allerlei oudere geestelijken en filosofen hebben daar geen weet van gehad en konden dat ook niet hebben, bijvoorbeeld omdat de kwantummechanica nog ontdekt moest worden. Maar ze hadden wel vermoedens en intuïties! De kwantumnatuurkunde is iets van de laatste honderd jaar en de nieuwe scannerapparatuur is iets van de laatste decennia. Het hele idee van computers en informatie is iets van de laatste halve eeuw, na 1955, het sterfjaar van Teilhard. Ook onze nieuwe kennis van het heelal en zijn ontzagwekkende uitgebreidheid, verkregen door fantastische nieuwe telescopen op hoge bergen in Chili of cirkelend rondom de aarde, is iets van de laatste decennia. Dit suggereert, dat we op het gebied van geestwetenschap en het besef van onze plaats in dit universum eigenlijk weer helemaal opnieuw zouden moeten beginnen, van de grond af aan, of liever gezegd, vanaf de eerste materiedeeltjes en weg van de oude naïeve veronderstellingen en antieke religieuze dogma's. Zo kan er een nieuwe 'kwantumnatuurkunde van de geest' ontstaan, die enerzijds aansluit op de huidige neurobiologie en anderzijds toch ook weer nauw aansluit bij oude intuïties. Dit geeft een nieuwe impuls aan het aloude "Ken uzelf".

Het is dus zeker niet 'achterhaald' om wijsheid over geest en bewustzijn te zoeken bij oude denkers en oude boeken, want daarin zit een schat aan intuïties verwerkt. Maar tegelijk is het onzin om de bevindingen van moderne wetenschap en de nieuwe waarnemingsmogelijkheden over te slaan en er zelfs min of meer vijandig tegenover te staan, zoals sommige esoterisch gerichte of gelovige mensen geneigd zijn te doen. Bekend is het verhaal van Galileo Galilei die de roomse prelaten uitnodigde om door zijn sterrenkijker een blik te

werpen op Jupiter en haar manen. Ze kwamen niet. De gedachten over 'geest in materie' en vice versa zijn ook voor veel moderne wetenschappers nog nieuw en vreemd. Sommigen reageren er vijandig op en anderen pakken het met beide handen aan; niets menselijks is de wetenschapper vreemd. Eeuwenlang betoogde de wetenschap na Descartes immers, dat het geestelijke niet in de wetenschap thuishoort en nu komt opeens, zoals de fysicus Emiel Charon zei, "...de geest ongevraagd het laboratorium binnenwandelen".

Veel van de nieuwe gedachten over geest, ziel en bewustzijn moeten nog 'bewezen' worden. Bovendien vereisen uitzonderlijke beweringen ook uitzonderlijk bewijs, zoals de astronoom Carl Sagan eens opmerkte. Daarbij moeten we ons dan wel afvragen welke bewijsvorm acceptabel en overtuigend zou kunnen zijn. Het is namelijk heel goed mogelijk, dat we op het gebied van geest, ziel en bewustzijn nooit verder kunnen komen dan een stelsel van theorieën en hypothesen, gehuld in een waas van onzekerheden en waarschijnlijkheden, ongeveer zoals in de kwantummechanica geaccepteerd is. En dan is er ook nog de logische moeilijkheid, misschien wel de allergrootste en meest onoverkomelijke, dat het bewustzijn nooit 'bewezen' of zelfs volledig beschreven zal kunnen worden vanuit datzelfde bewustzijn, simpelweg omdat bewustzijn voorafgaat aan elke vorm van bewijs en kennis. Robert Pirsich laat in zijn boek *Lila, an inquiry into morals* de mysticus zeggen:

Thought is not a path to reality. It sets obstacles in that path because when you try to use thought to approach something that is prior to thought your thinking does not carry you towards that something. It carries you away from it.

Anders gezegd: in taal iets uitdrukken dat aan elke taal voorafgaat is een hachelijke onderneming. Iets voor dichters misschien?

Het 'wetenschappelijke pad' is dus glibberig, moeilijk en voorzien van allerlei valkuilen en nutteloze zijpaden. Het oude idee van Ockhams Scheermes – de eenvoudigste theorie moet ook wel de beste zijn – gaat hier niet meer op. Integendeel, de evolutie van de

natuur en in het bijzonder van de mens met zijn zelfbewustzijn worden juist gekenmerkt door een extreme en groeiende complexiteit, zowel in de breinstructuren als in de onderlinge sociale betrekkingen. Dat is de complexificatie, het kenmerk van de evolutie, waar Teilhard een groot punt van maakte. Het 'pad van de goeroes' is vaak met simplistische hypothesen geplaveid en is ook niet eenvoudig te bewandelen. We willen zo dolgraag dat de natuur eenvoudig en begrijpelijk is, maar elke waarneming met de nieuwste instrumenten wijst ons op de onvoorstelbare complexiteit van alles wat leeft en denkt. Hoe beter het waarnemingsinstrument, des te meer complexiteit we ontdekken.

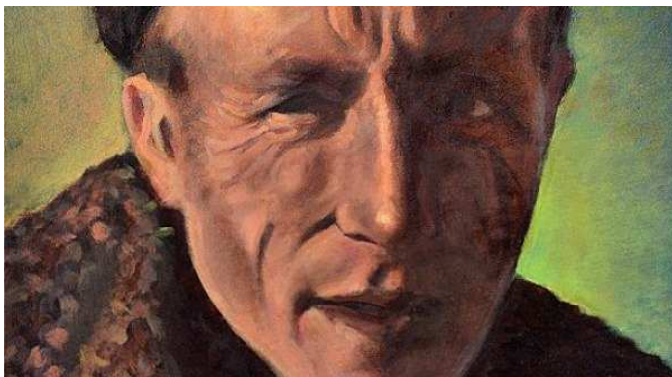
In deze complexe 'denkpiste' probeerde Pierre Teilhard de Chardin zijn weg te vinden: een wetenschappelijk en natuurkundig verantwoordende theorie over een evoluerende geest die leidde tot complexificatie, bewustzijn en zelfbewustzijn. En dat alles gebeurt op de kosmische tijdschaal van de evolutie, vanaf de oerknal tot aan het einde van de tijd. Voorzover het de natuurkunde betreft baseerde hij zich niet op antieke overleveringen of 'heilige oude boeken', maar op de moderne bevindingen van wetenschap en techniek van zijn tijd. Het is opmerkelijk, dat het hoofdwerk van Teilhard, *Het Verschijnsel mens* hoofdzakelijk bestaat uit eigen origineel denkwerk en niet is opgebouwd uit eindeloze series citaten en geraadpleegde boeken van anderen. Hij probeerde van de grond af aan een nieuwe visie naar voren te brengen.

In het boek *Pierre Teilhard de Chardin, een man van geest en toekomst* proberen wij te weten te komen in hoeverre deze magistrale denkmissie van Teilhard is geslaagd. Hij is door velen vergeten of vergeten en door anderen bewonderd, maar zijn werkelijke waardering moet nog komen. Was hij te optimistisch? Te gelovig? Te veel 'onder de plak' van zijn kerkelijke superieuren? Was hij een mysticus of was hij dat nu juist niet? Klopten zijn wetenschappelijke aannames wel? Is er bewijs voor geest in de materie of vice versa? Hoe dachten andere wetenschappers daarover? Hoe zag Teilhard de toekomst van de mensheid en de evolutie? Sprak daarin de geleerde of de gelovige?

De analyse van zijn denktrant is tegelijk een mooie inleiding in de huidige filosofie over geest, leven en bewustzijn, die weer volop in de belangstelling staat. Alle relevante deelonderwerpen komen aan bod. Het darwinistische begrip 'natuurlijke selectie' zou *after all* uitstekend bruikbaar kunnen zijn als het begrip 'natuur' niet alleen maar materialistisch wordt geïnterpreteerd. Geest, ziel en bewustzijn moeten we zien als integrale delen van de natuur en ze spelen, naast de natuurlijke selectie, het toeval en de samenwerking (symbiogenese), een cruciale en initiërende rol in de evolutie vanaf de oerknal. Dat was de visie van Teilhard en die visie is nog lang niet 'ouderwets' of 'achterhaald'. Integendeel, hier valt nog heel veel te ontdekken en we krabbelen nog maar net aan het oppervlak. In sommige (kerkelijke) kringen ziet men Teilhard slechts als een 'voetnoot in de geschiedenis', maar wàt voor een voetnoot!

Om te herdenken dat 200 jaar geleden de orde van de jezùieten door paus Pius VII in ere werd hersteld, hebben de jezùieten in 2014 in Groot-Brittannië een speciale almanak uitgegeven. Een belangrijke plaats daarin nemen de illustraties van 12 jezùieten in, die de laatste 200 jaar in diverse functies over de gehele wereld actief dienstbaar zijn geweest. De eerste onder hen is de Franse filosoof, paleontoloog en geoloog

Pierre Teilhard de Chardin (1881-1955)

Een kennismaking met Teilhard

Chris Corbally sj.

Pierre Teilhard de Chardin, de Franse jezuïet en paleontoloog, stierf op bijna 74-jarige leeftijd in 1955 op paaszondag. Dat gaf mij niet veel kans op een ontmoeting met hem, maar ik voelde mij op z'n minst heel gelukkig, toen ik via een ander met hem kennis mocht maken. Dat wil zeggen: ik heb iemand ontmoet, die Teilhard op zijn beurt ontmoette. Dat was, toen ik in het begin van de zomer van 1977 op het punt stond mijn theologische studie op het Heythrop College aan de Universiteit van Londen te voltooien. Ik was bezig met het schrijven van een dissertatie, waarin ik de methodologie van de theologie vergeleek met die van de wetenschap. Een van mijn mentoren bracht mij toen op het idee om naar Wimbledon te gaan voor een interview met pater William Cuthvert Donnelly. Deze theoloog en jezuïet had het laatste deel van zijn leven op het seminarie in Zimbabwe lesgegeven en was thans om gezondheids-redenen terug in Engeland. En waarom ik juist hem zou moeten opzoeken? Welnu, Cuth – zoals hij bij de jezuïeten bekend stond – had niet alleen Teilhard ontmoet, maar ook met hem in 1948 gewerkt in Rome. Teilhard was daar toen omdat de generaal-overste van de jezuïeten hem had verzocht om te proberen zijn geschriften voor het Vaticaan acceptabel te maken, en wel met name *Het Verschijnsel Mens*. Dit lukte hun niet, maar ik herinner me, hoe Cuth begon te stralen, toen ik hem naar zijn ervaring met Teilhard vroeg. Cuth kon mij geen nadere bijzonderheden meer over hun werk samen geven, maar hij zei herhaaldelijk: "Ik was voor Teilhard geen partij!" Ik begreep daaruit, dat Teilhard als ervaren leraar geen pogingen had ondernomen om iemand ook maar zijn visie op te dringen en dat het daarom best makkelijk was geweest om met hem samen te werken. Cuth liet ook doorschemeren, dat Teilhard er blijk van gaf heel duidelijk het verschil te zien tussen het beoefenen van wetenschap, filosofie en theologie: deze disciplines waren zeker on-derling met elkaar verbonden, maar moesten niet met elkaar worden verward. Vanaf die tijd hielp dit mij als ik de geschriften van Teilhard las. Het is ook iets, waaraan ik mij hield als ik weten-schappelijk onderzoek deed en graag filosofeerde zonder daarbij een theologisch standpunt uit het oog te verliezen.

En na dit te hebben vastgesteld wil ik nu graag tot die aspecten van Teilhards denken overgaan, die mij in mijn eigen leven en werk als jezuïet en astronoom hebben geholpen. Als u Teilhard in zijn levensloop graag van jaar tot jaar wilt volgen en meer van de verschillende opvattingen over zijn

werk wilt lezen, dat raad ik u het artikel op wikipedia over Teilhard de Chardin aan.

Onze verbondenheid met het universum

Na beëindiging van mijn studie theologie in Londen ging ik naar de Universiteit van Toronto om mijn doctoraal astronomie te halen, en wel als directe voorbereiding op een staffunctie aan het Observatorium in het Vaticaan. De Universiteit van Toronto had een eerste faculteit astronomie en het bleek een goede keus te zijn. De colleges daar verbreedden letterlijk mijn blikveld en hielpen mij om het Universum in al zijn aspecten te leren kennen.

Welnu, Teilhard schreef iets over onze verbondenheid met het Universum, dat dikwijls geciteerd wordt²: 'Tot dusverre dacht men vooral dat het lichaam een deel van het Universum is, iets dat volledig losstaat van de rest en afhankelijk is van een geest, die het van informatie voorziet. In de toekomst zullen we zeggen dat het Lichaam zelf de Universele verbinding van alles is... Ik als zodanig ben niet een deel van het universum, dat ik totaal bezit: het is de totaliteit van het Universum, die als deel door mij wordt bezeten.'

Het beeld van het universum, dat de moderne astronomie ontvouwt vanaf de allereerste onvoorstelbaar intense straling in de *big bang* tot de emergentie van de oorspronkelijke waterstof en helium en vandaar via de nucleaire synthese in sterren naar alle elementen die we om ons heen op Aarde aantreffen, dit beeld laat op boeiende wijze zien hoe onze lichamen letterlijk uit sterrenstof zijn gevormd. Onze lichamen ontlenuen hun deel aan het geheel van het universum. Het is een leensysteem, waarbij onze lichamen om de zeven jaar een volledige verandering van hun individuele atomen ondergaan. Wij en het Universum zijn waarlijk één ... en toch begreep Teilhard, dat het bij ons om zoveel meer gaat dan alleen maar een verzameling atomen. Alles, de 'massa' van onze lichamen inbegrepen, is een uitstraling oftewel een diafanie van geest, en wonderbaarlijk genoeg, van dezelfde Geest, waardoor het Lichaam van Christus zijn glans uitstraalt bij de viering van elke 'Mis'.

De Mis op de Wereld

De Universiteit van Toronto bezat twee telescopen: één even ten noorden van Toronto en één verafgelegen in Chili. De laatste was prima toegerust en stond op een plaats, vanwaaruit het heelal bij-zonder goed kon worden

---

² Zie Teilhard de Chardin *Science and Christ* (New York, Harper & Row, 1968, pp. 12-13)

waargenomen. Deze telescoop werd de redding voor de oorspronkelijk stelling in mijn dissertatie, toen ik door het slechte weer in Zuid-Afrika daarmee niet verder kon. De telescoop van de Universiteit van Toronto stond in Las Campanas in de Atacamawoestijn, een plek die zelfs nog droger is dan de steppen in Azië, waar Teilhard zijn 'Mis op de Wereld' schreef. Sinds mijn verblijf in deze woestijn verbaast het me helemaal niet meer zo, dat deze 'Mis' favoriet was bij de dame, die de publicatie van Teilhards werk na zijn dood regelde, Jeanne Mortier³. Toen Teilhard op het altaar van de gehele Aarde alle 'inspanning en pijn van de wereld' als offer aanbood, kon ik dit terugkoppelen naar het offer, dat ik zelf bracht met mijn observatiewerk en de frustratie tijdens die lange nachten onder een bewolkte hemel, in het bijzonder zoals ik die eerder in Zuid-Afrika had meegemaakt. De symboliek van het brood, dat staat voor ons opbouwend zwoegen, en de wijn als onze pijn ligt dicht bij onze ervaring, maar vooral als deze wordt overgebracht door het ... Stralende Woord ... door hetwelk al onze ... aanrakingen met het universum in één eenheid samenkomen. Spreek over alles wat die dag leeft, ontspruit, groeit, bloeit, tot rijpheid komt opnieuw de woorden: "Dit is mijn Lichaam". En spreek nogmaals over elke kracht die de dood in zich draagt en erop wacht te worden aangetast, vernietigt, afgebroken uw gezaghebbende woorden, die het hoogste mysterie van het geloof uitdrukken: "Dit is mijn Bloed."⁴

Als mensen mij vragen hoe het komt, dat mijn werk als priester hoofdzakelijk ligt in de astronomie, dan helpt mij deze visie van Teilhard, die de handeling tijdens de Mis integreert in het geheel van onze menselijke ervaring, hun uit te leggen waarom. Het is inderdaad zo, dat Teilhard in iedere wetenschapper een soort priester ziet, want elk ontdekkingswerk in dienst van Christus, dat aldus de groei van zijn mystieke lichaam bespoedigt, deelt in zijn universele priesterschap.⁵

Het Hart van de Wereld

Bij gesprekken, waarin het idee van de interactie van materie en energie ter sprake kwam, heb ik vaak een citaat van Teilhard te berde gebracht: "In het hart van de materie klopt het hart van de wereld, het Hart van God"⁶. Wat mij hierin trof was, dat Teilhard de materie als dynamisch beschouwde. Een steen ligt daar niet zo maar op de grond; ze zit vol energie, activiteit,

---

³ Thomas King *Teilhard's Mass* (New Jersey: Paulist Press, 2005, p. ix)

⁴ Teilhard de Chardin *The Mass on the World*, in T. King *Teilhard's Mass*, p. 148

⁵ Teilhard de Chardin *The Mass on the World*, geciteerd vanuit *Toward the Future* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975, p. 16)

⁶ Teilhard de Chardin: inleiding tot *The Heart of Matter* ((New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1975, p. 15)

daar ze is opgebouwd uit allesbehalve statische atomen. De bron van deze energie is Christus, het persoonlijke hart van de kosmos. Christus is eveneens het punt-Omega in de uiteindelijke eenheid en het doel ervan.

Vanuit dit dynamische gezichtspunt stond ik tijdens mijn doctoraalstudie bijzonder open voor een suggestie van een collega in de astronomie dat het tijd werd nu ik in Toronto was en betrekkelijk dicht bij Nieuw-Engeland om een jaarlijkse conferentie bij te wonen van het Instituut over *Religie in de Eeuw van de Wetenschap* (IRAS) op het toepasselijk genaamde Star Island, New Hampshire. Ik was blij verrast mezelf een week lang omringd te zien door mensen, die de evolutie serieuze namen, en woonde die bijeenkomst dan ook sindsdien regelmatig bij.

De evolutie beperkt zich niet tot het vak astronomie. Ze omvat alle invalshoeken, vanwaaruit het Grote Verhaal van het universum wordt verteld: geologie, biologie, paleontologie, antropologie, ecologie, economie enz. evenzeer als de traditionele historische wetenschap. Teilhard zelf had een aandeel in de ontdekking van de Pekingmens, een voorbeeld van de *Homo erectus*, die grofweg 3/4 miljoen jaar geleden moet hebben geleefd. De *Homo erectus* was al een aardig stuk op weg om zijn omgeving te begrijpen en naar zijn hand te zetten. Hij liep al steeds op twee benen en was een voor-treffelijk jager op groot wild. Men denkt, dat de latere leden van het geslacht *Homo*, net als onze soort, de *Homo sapiens*, in Afrika evolueerden en niet rechtstreeks afstamden van de *Homo erectus*. Voor de eerste bewijzen van wat we het menselijke bewustzijn noemen, dat wil zeggen: het vermogen om als een mens te voelen en waar te nemen, hebben archeologen zich opnieuw op Afrika gericht en op het Middelste Stenen Tijdperk om er onder hominiden de eerste sporen van religie, kunst en zelfs een grotere beheersing over hun omgeving te ontdekken, die meer nog dan die van de *Homo erectus* rechtstreeks naar de moderne mens verwijzen.

Onderlinge verbondenheid

Ons menselijk bewustzijn heeft heel duidelijk een evolutie doorgemaakt en zal dat ook blijven doen. Naarmate dit gebeurt zullen we steeds kritischer gaan nadenken over de onderlinge verbondenheid van alle binnen het universum. Op elk terrein zullen we voortdurend het Geheel voor ons zien en in gedachten hebben. Er is vanuit het oogpunt van menselijke energie niets van groter levensbelang dan de spontane opkomst en uiteindelijk systematische cultivering van een dergelijk 'kosmisch gevoel'. Door zo'n

gevoel bestaat de Mensheid niet langer uit aparte individuen en creëert ze een gemeenschappelijke oorzaak.⁷

Teilhard zou inzien, dat het groeiend gevoel van de onderlinge afhankelijkheid van alle levensvormen ook verantwoordelijkheid met zich meebracht. Het is een verantwoordelijkheid, die niet alleen geldt voor de menselijke vooruitgang, maar voor de vooruitgang van het hele ecosysteem waarin we leven, dat ons draagt en dat een deel is van het volledige evolutieverhaal, het Grote Verhaal. Tijdens zijn militaire dienst te velde in de Eerste Wereldoorlog als hospitaalsoldaat ervoer hij in de loopgraven de kameraadschap, die een gezamenlijke oorzaak zal brengen. Een dergelijke intense kameraadschap is vandaag de dag nodig om het hoofd te bieden aan de vernietiging van het milieu en het verkeerd gebruik van de beperkte hulpbronnen in de wereld. Het standpunt, dat Teilhard naar voren bracht over energie en de eenheid van alle 'materie' is iets, dat enorm tot de vorming van het noodzakelijk engagement van iedereen en niet alleen de bestaande ecologisch bewuste minderheid zou kunnen bijdragen.

Op zoek naar het Totaal

Teilhard's gedachtegoed en de geest, die daaruit spreekt, zijn zo rijk, dat ik ervan slechts een klein deel kan aanstippen. Mijn keuze vloeit voort uit die aspecten ervan, die mij als priester-jezuïet en astronoom in dienst van de Vaticaanse Sterrenwacht nog altijd helpen. Dat de materie een 'binnenkant' heeft, die stoelt op de geest, hangt daarmee samen. Dat de materie van geest is doordrongen verbindt in in het werk, dat ik doe als astronoom, zelfs in de saaie momenten ervan, het stoffelijke totaal met het geestelijke. Zij vormen een element, waarin de vooruitgang van het Universum, de mens en al het andere, naar het Totale Zijn, dat Christus is, zichtbaar wordt.

Aan het slot van mijn interview met hem zei pater Cuth Donnelly over Teilhard: "Ja, hij was een groot man. Het was een voorrecht om hem te kennen". Mijn bedoeling was ook u te helpen om Teilhard een beetje beter te leren kennen, en ik hoop, dat u erdoor gestimuleerd werd om uw eigen keuze uit zijn geschriften te maken, zodat u eveneens een visie kan vinden, die kan helpen bij alles wat u onderneemt, niet alleen nu, maar ook in de toekomst.

---

⁷ Teilhard de Chardin *Human Energy* in 'Building the Earth' (Londen-Dublin: Geoffrey Chapman, 1965, p. 53)

Herman Wijffels en Laudato Si *Erica Op 't Hoog*¹

Op maandag 23 april jl. organiseerde de *Missionaire Commissie van de KNR* (CMBR) samen met de *Interkerkelijke Werkgroep Kerk en Schepping Wageningen* in Bennekom een landelijke inspiratiedag

Herman Wijffels (© Foto: Erica Op 't Hoog)

rond de encycliek *Laudato Sio*. Herman Wijffels gaf daar een inleiding. Hij begon deze met het uitspreken van zijn grote waardering voor deze encycliek. Ze is in zijn ogen het meest diepgaande en samenhangende document over de situatie van de wereld in deze tijd. Hij kent geen wetenschappelijke documenten waarin op dit moment de samenhang zo duidelijk naar voren komt. Er spreekt een groot moreel en ethisch gezag uit het document.

Integrale ecologie

Het kernbegrip van *Laudato Si* is integrale ecologie. Er wordt duidelijk een samenhang en verband gelegd tussen de sociale gerechtigheid, de wijze waarop wij mensen met elkaar omgaan en de

---

¹ bureau KNR secretariaat CMBR, Afd. communicatie (073) 692 13 88 - Dit artikel plaatsen wij met toestemming van de schrijver. Het verscheen ook in 'De Roerom', jrg. 30, nr. 10, juni 2016.

zorg voor de aarde en alles wat daarop leeft. In de encycliek neemt paus Franciscus afstand van een antropocentrische levenshouding, waarin de mens centraal staat en alle andere schepselen er voor de mens zijn. De mens heeft bijzondere capaciteiten waaruit een bijzondere verantwoordelijkheid voortvloeit om het leven verder te brengen. Niet om te heersen over de aarde en haar schepselen, maar om deze te dienen. *Laudato Si* gaat over de sociale verhoudingen tussen mensen onderling en tussen mens en aarde.

Het *Rerum Novarum* voor nu

Het is een belangrijk en goed document dat op het juiste moment is verschenen. Wijffels vergelijkt het met de encycliek *Rerum Novarum*, die honderdvijfentwintig jaar geleden verscheen aan het begin van het industriële tijdperk en ingaat op de sociale verhoudingen in die tijd. Nu spelen de grote ecologische problemen en zijn we in een nieuwe fase, een nieuw tijdperk beland en *Laudato Si* roept ons op om op een goede manier met de ecologische problemen om te gaan.

Onze tijd

We zijn gekomen aan het einde van het industriële tijdperk. Een tijdperk waarin we werden gevormd door de *Verlichting*, waarin nieuwe methodes invulling gaven aan het leven zoals dit nu is. De productiviteit steeg enorm in deze tijd en de successen hebben geleid tot de situatie waarin we ons nu bevinden. Aan het begin van de industrialisatie waren er één miljard mensen op aarde die leefden in beperkte welvaart. Nu zijn we met meer dan zeven miljard aardbewoners en is de welvaart tachtig keer zo groot. Dit heeft geleid tot enorme productie en consumptie, hetgeen vraagt om fundamentele veranderingen en een herbezinning op wat 'goed leven' is in de huidige omstandigheden. *Laudato Si* nodigt uit tot deze herbezinning om te komen tot een nieuwe vorm en inhoud van leven. Onze manier van leven is niet meer houdbaar en niet langer duurzaam.

Niet vernietigen maar leven

We putten de natuurlijke hulpbronnen uit: het water, de bodem, de dunne vruchtbare laag van de aarde, de grondstoffen, de vissen in de

oceanen en de bossen. We tasten ecosystemen aan en vervuilen ons leefmilieu met chemische producten, de lucht met CO₂ en fijnstof; we vervuilen de zeeën en ecosystemen. We vernietigen de biodiversiteit. Elk jaar verdwijnen er zo'n duizend soorten levende schepselen, die allemaal onderdeel zijn van het gemeenschappelijke leven op aarde. Daarnaast is er de klimaatverandering, die geen verdere toelichting behoeft. In feite tasten we als mens de basis van het leven aan en zullen uiteindelijk daarmee ook onszelf vernietigen. We bevinden ons in een pregnante crashsituatie. Hier wijst ook *Laudato Si* ons op. Het doel van het bestaan is leven en niet het leven vernietigen. Onze opdracht als mens is onze potentie te ontwikkelen en met onze talenten een bijdrage te leveren aan onze samenleving.

Wat te doen in deze evolutiefase?

Het uitgangspunt van de oproep van *Laudato Si* is te komen tot reflectie. We kunnen zo niet verder gaan. Onze huidige methodes en manier van leven zijn niet meer bruikbaar en we moeten nieuwe vormen zoeken. Dit is het punt waar we nu staan. We kunnen niet verder met het antropocentrische mensbeeld; ons past meer bescheidenheid. Er is sprake van een atomistische visie op de wereld, waarin allerlei losse elementen en eenheden in strijd zijn met elkaar en elkaar beconcurreren. De werkelijkheid is echter dat alles met alles verbonden is en dat iedere mens afhankelijk is van andere mensen en wezens. Wijffels verwijst hierbij naar de Afrikaanse *Ubuntu*: 'ik ben omdat jij bent'. Onze economie is gericht op winst maken, desnoods ten koste van andere mensen en de aarde. Wij streven geluk na door materie en de aanschaf van spullen. Er is sprake van economische lineaire processen; uit grondstoffen worden producten gemaakt die we tijdelijk gebruiken en vervolgens weggooien, hetgeen leidt tot vervuiling.

Integriteit

Op al deze punten is een correctie nodig. Er moet een nieuwe 'release' komen van onze cultuur. Een belangrijk aspect daarbij is een herbezinning op het begrip integriteit. Nu betekent integer vooral nog 'de regels niet overtreden', maar deze definitie is te beperkt. We moeten ons realiseren dat alles wat we doen gevolgen

heeft voor anderen en dat we daarmee rekening moeten houden. Dat geldt voor elke rol die we spelen en iedere hoedanigheid die we hebben.

Als religieuze mensen

Religie komt van *religare*, dat verbinden betekent of 'open staan'. We moeten open staan voor wat de tijd ons vraagt; voor de Heilige Geest die volop aanwezig is in deze tijd en zeker aanwezig was toen de huidige paus gekozen werd en hij de naam Franciscus koos. We moeten zelf weer héle mensen worden en af van de verbrokkeling. We moeten onszelf weer verbinden met onze spiritualiteit, ons hart en onze intuïtie en de wereld waarin we leven héél maken.

Als burgers

We moeten onze taken en plichten uitoefenen op een zodanige manier dat deze de kracht van het leven versterkt; *life-affirming* zoals de Engelsen dat noemen. We moeten afstand nemen van zaken die de waardigheid van het leven aantasten en we behoren bij te dragen aan de vitaliteit van de gemeenschap. Lokaal zie je allerlei dingen gebeuren op dit gebied, zoals deelecomoniën, waarbij niet iedereen zijn eigen bladblazer heeft, maar deze leent van een ander. Een ander voorbeeld betreft initiatieven van gezamenlijke moestuinen en kleine coöperaties.

Als ondernemer

We moeten nieuwe mogelijkheden in de praktijk brengen en zorgvuldig omgaan met de natuurlijke bronnen. Ondernemen moet ten dienste staan van de mens en de samenleving en niet ten koste daarvan gaan. Het gaat niet alleen om financiële waarden maar ook om de waarde voor mensen. Wijffels verwijst hierbij naar de *triple P*-filosofie: *People, Profit, Planet*. Enkele grote voorlopers werken hier inmiddels aan.

Als werknemer

We moeten onszelf als werknemer niet alleen zien als een radertje in het geheel en alleen uitvoeren wat ons gevraagd wordt, maar proberen een positieve bijdrage te leveren aan het werk.

Als consument

Elke aankoop heeft ook een morele dimensie, of het nu gaat om kleding of voedsel of wat dan ook. Bij alle aankopen moeten we ons afvragen af het product integraal-ecologisch verantwoord is. Is er geen sprake geweest van kinderarbeid, uitbuiting of aantasting van het milieu? Alleen op deze manier kunnen we onze ecologische voetafdruk verminderen. Daar komt ook de vraag bij hoe zorgvuldig ik met mijzelf als schepsel omga, hoe goed ik zorg voor mijn lichaam; gebruik ik gezonde voeding, houd ik me in conditie en kan ik zo een volledige bijdrage leveren aan een goede samenleving?

Tot slot

We zijn nu aangekomen in een nieuwe fase en moeten openstaan voor de mogelijkheden die er zijn om onze verantwoordelijkheid te nemen. *Laudato Si* biedt een bruikbare oriëntatie om hiermee aan de slag te gaan en op de uitdagingen van deze tijd onze eigen antwoorden te formuleren.

Wij lezen voor u:

Jan Smit: De opdracht of de vele gezichten van Herman Wijffels - Uitg. Balans 2014, ISBN 978 94 600 3824 2, 396 blzz., € 22,95

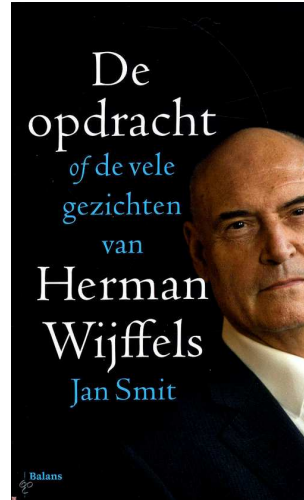
Samenvatting

Hij had minister-president kunnen worden, of bestuursvoorzitter van Philips. Maar Herman Wijffels, de man die de Rabobank groot maakte, koos ervoor zich voor de rest van zijn leven in te zetten voor een betere wereld. Of het nu was als voorzitter van de SER of binnen het CDA, als informateur, hoogleraar of als voorzitter van tal van commissies: overal ontpopte hij zich als pleitbezorger van de groene catechismus. Hoe lastig de uitdaging ook was, bijna altijd bereikte hij consensus, mede dankzij zijn overtuigende en inspirerende manier van leidinggeven, die hem tot een icoon op het gebied van dienend leiderschap maakte.

Herman Wijffels. Niemand leeft voor zichzelf *Eric Palmen*

Wat betekent het om op je tweeëntwintigste de pater familias te worden van het gezin waarin je bent opgegroeid? Herman Wijffels overkwam het. Hij studeerde economie in Tilburg, toen hij te horen kreeg dat zijn vader plotseling aan een hartinfarct was overleden. Ruim een jaar later werd bij zijn moeder borstkanker geconstateerd. Herman, de oudste van acht kinderen, besloot na haar dood het gezin bij elkaar te houden. Hij had het haar min of meer beloofd. Wijffels nam de supervisie van het verweesde huishouden op zich en reisde in de weekends naar Turkeye, zijn geboortedorp in Zeeuws-Vlaanderen. Eugène en Annelies Wijffels beëindigden hun studie om op het boerenbedrijf op de kleintjes te letten.

Holisme

Die ervaring was volgens Jan Smit bepalend in het leven van Herman Wijffels. In *De opdracht of de vele gezichten van Herman Wijffels* legt Smit minutieus het gedachtegoed vast van "de beste premier die Nederland nooit heeft gehad". De typering is van Wouter Bos. Dat gedachtegoed is doordrenkt van de katholieke moraaltheologie waarmee in Tilburg economie werd onderwezen. Menselijke waardigheid, eigen verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit behoren de sociale bagage te zijn waarmee de wereldburger zijn leefomgeving tegemoetreedt. Economie is geen doel op zichzelf, maar een wetenschap die moet bijdragen aan een beter leven voor de gehele gemeenschap.

Wijffels kreeg die waarden met de paplepel ingegoten. "Het sloot aan bij hoe bij ons thuis werd gesproken over hoe je in het leven moest staan. Dat je er niet alleen maar bent om voor jezelf te zorgen.

Je bent er voor de hele maatschappij." Als topambtenaar op het ministerie van Landbouw en Visserij, algemeen secretaris van de christelijke werkgeversorganisatie NCW, voorzitter van de hoofddirectie van de Rabobank, voorzitter van de SER en Nederlands bewindvoerder van de Wereldbank bleef hij zijn Zeeuwse roots trouw. Wijffels had een broertje dood aan de uitwassen van de verzorgingsstaat. Hij vond het pervers dat mensen werden aangeemoedigd om aan de kant te blijven staan. Wijffels was de ideoloog van de forse ombuigingen tijdens de kabinetten Lubbers I en II en de architect van de WAO-hervorming. Maar hij zag ook met lede ogen aan hoe na de val van de Muur het neoliberalisme de denkrichting werd waarmee de bestuurlijk-politieke elite de toekomst van zijn kinderen en kleinkinderen dacht veilig te stellen. Juist in die sectoren waar het kapitalisme zijn vermeende triomf in klinkende munt wenste om te zetten – het ondernemerschap en de financiële sector – hamerde hij op het belang van duurzaamheid en rentmeesterschap. Wijffels verdiepte zich aan het einde van de jaren tachtig in het boeddhisme. De werkweken van 70 à 80 uur begonnen hun tol te eisen, hij trachtte zijn energiebalans door meditatie en vasten te herstellen. De studie had ook een praktisch belang. De Rabobank ging internationaal – naar Azië onder andere –, dan is het wel zo handig om iets te begrijpen van de oosterse filosofie. Het boeddhisme sterkte hem in de overtuiging dat alles met elkaar samenhangt, een holistische wereldvisie die hij in praktische politiek vertaald wilde zien. "Om verder te komen in onze ontwikkeling moeten we kijken hoe die samenhang in elkaar zit. In plaats van verkokerd en gespecialiseerd moeten we systemen ontwerpen vanuit samenhang, vanuit integratie. Je moet vanuit een sociaal-darwinistische naar een relationele opvatting; tussen mensen en tussen mensen en natuurlijke hulpbronnen."

Wijffels wees, notabene als het gezicht van de voormalige boerenleenbank, op de ecologische rooibouw van de agrarische sector. Hij voorzag dat een bank de kluisdeuren van de graaicultuur wagenwijd openzette als het winstbejag van beurshandelaren met bonussen werd gestimuleerd. Toch ging ook de coöperatie met de oprichting van Rabobank International in 1996 overstag, tijdens de nadagen van het voorzitterschap van Wijffels. Hij was gechoqueerd door de

Libor-fraude die in 2013 aan het licht kwam. "De Rabobank was ooit een bank van de mensen in dit land. Maar nu is de Rabobank voor hen ook een bank geworden waar het draait om hebzucht en bonussen. De Rabobank is op dezelfde stapel beland als die instellingen die er in de aanloop naar de crisis dubieuze praktijken op na hielden."

De Wereldbank - Paul Wolfowitz

Een jaar voordat Herman Wijffels Ad Melkert zou opvolgen als de Nederlandse bewindvoerder van de Wereldbank was Paul Wolfowitz er aangesteld als directeur. De Wereldbank, ooit in het leven geroepen om de wederopbouw van Europa na de Tweede Wereldoorlog mogelijk te maken, verzette na de lancering van het Marshallplan zijn bakens naar de Derde Wereld. De benoeming van Wolfowitz was een teken aan de wand over de koers die het instituut na de millenniumwisseling zou varen. Wolfowitz was een boegbeeld van de *New American Century*, de neoconservatieve denktank die in de val van de Muur de definitieve overwinning van het westen op het communisme zag. In alles een tegenpool van Herman Wijffels. Wolfowitz herstelde de zogeheten *Washington Consensus* bij de Wereldbank: wilden ontwikkelingslanden voor steun in aanmerking komen, dan moesten ze hun grenzen openstellen voor buitenlandse producten en hun staatshuishouding met flinke bezuinigingen op orde krijgen. Het pistool en de portemonnee als graadmeters van vrijhandel en democratie. Maar met het anti-corruptieprogramma dat Wolfowitz vrij willekeurig en weinig transparant inzette, sneed hij in zijn eigen vlees toen in 2007 de media berichtten dat hij zijn minnares Shaha Riza met een wel erg riant bonus de laan uit had gestuurd. Riza was werkzaam bij de Wereldbank toen Wolfowitz daar directeur werd, een *conflict of interest* dat mevrouw met haar ontslag moest bekopen. Wijffels durfde het aan een *ad-hoc*-groep te leiden die het handelen van de directeur zou onderzoeken, ondanks de telefoonaftappingen en publicitaire smeercampagnes die opposenten van Wolfowitz in de regel moesten ondergaan. In die dagen prefereerde Wijffels het openbaar vervoer, want "een ongeluk was zo geregeld". Hij beschouwt de *clash* met Wolfowitz als het grootste "gevecht van mijn leven". Maar hij won. Op 1 juli 2007 nam Paul Wolfowitz ontslag als directeur van de Wereldbank. "Wolfowitz en

de zijnen hadden een messiaans zelfbeeld. Zoals ze hebben geprobeerd Irak om te vormen, opereerden ze ook bij de Wereldbank," concludeert Wijffels.

Herman Wijffels deugt, zoveel wordt duidelijk uit de biografie van Jan Smit. Inspirerend, veelzijdig en intrigerend. Bevlogen, empathisch en authentiek. "De man van de dialoog, de man die wilde verbinden, de man van de overtuiging dat alles met elkaar samenhangt." De loftuitingen heb ik uit de eerste drie pagina's van deze biografie gedestilleerd. Tegenover zoveel ingebakken rechtschapenheid hoop je bijkans op een verborgen *character flaw*, maar die komt er niet. Jan Smit schreef met de biografie van Herman Wijffels bijkans een moderne hagiografie. Ach, geef hem eens ongelijk. Een moreel baken is mooi meegenomen in deze donkere tijden.

Teilhard en de grote transitie

Gérard Donnadieu

De mensheid beleeft thans een bliksemsnelle transitie. Pierre Giorgini, directeur van de universiteit van Lille, beschrijft hoe deze² tegelijkertijd wordt gekenmerkt door een wereldwijde verandering van het natuurlijke milieu en de destabilisatie van het economisch, demografisch, sociaal en politiek evenwicht. Ze manifesteert zich in een opeenvolging van zogeheten systeemcrises. Dat wil zeggen, dat ze zich gelijktijdig op verschillende terreinen voordoet, en wel door een interactief spel van oorzaken en gevolgen (van acties en reacties), dat moeilijk te controleren is. Zoals de encycieliek *Laudato Si* van paus Franciscus benadrukt, "*is alles met alles verbonden*" en zijn er geen "*twee gescheiden crises, die van het milieu en die op sociaal gebied, maar is er sprake van één enkele, complexe crisis op beiderlei vlak tegelijk*".

Heeft Teilhard deze grote transitie destijds voorzien en met name alle risico's ervan gewogen en zich een beeld gevormd van de oplossingen en de remedie?

---

² Zie: Pierre Giorgini *La transition fulgurante*, (uitg. Bayard 2014). Dit artikel is genomen uit het tijdschrift *Teilhard Aujourd'hui*, de kwartaaluitgave van l'Association des Amis de Pierre Teilhard de Chardin, mrt. 2016

WAT TEILHARD VOORZAG

De energiecrisis

Het betreft de veronderstelde uitputting van olie en gas binnen één generatie, en op de wat langere termijn (enkele eeuwen) die van kolen. Vanaf 1948 heeft Teilhard dit probleem onderkend. Hij schrijft dan³: *"Wij hebben ons ongetwijfeld vanuit gebrek aan kennis een verkeerd beeld gevormd van de enorme hoeveelheden fossiele brandstoffen, die de aarde bevat. Deze makkelijk te winnen voorraden hebben het ons evolutionair gesproken mogelijk gemaakt een enorme stap vooruit te zetten. We staan momenteel midden in de stroom op een doorwaadbare plek"*. En om ervoor te zorgen, dat deze stroom kan worden overgestoken, voegde Teilhard eraan toe: *"In onze haast om vooruit te komen, moeten we niet roekeloos onze reserves verbranden, wanneer onze vooruitgang bij gebrek aan nieuwe voorraden tot stilstand zal zijn gekomen"*. Niettemin dienen we erop te vertrouwen, dat het menselijk genie morgen oplossingen zal weten te vinden ter vervanging: *"Op het vlak van de fysische energie bespeurt of bezit de wetenschap zelf reeds onuitputtelijke middelen ter vervanging van kolen en aardolie"*. En het lijkt geen twijfel of hij dacht aan *"de onbegrensde bronnen van nucleaire energie"*, die voedsel geven aan zijn overpeinzingen bij een bezoek in 1953 aan de cyclotron in Berkeley (Californië).

Maar behalve dat fossiele brandstoffen nu eenmaal eens opraken had Teilhard geen andere consequenties van het intensieve gebruik ervan voorzien, zoals die van de opwarming van de aarde en het broeikaseffect door massale uitstoot in de atmosfeer van CO₂.

De voedsel- en watercrisis

Opnieuw kaartte Teilhard met een tekst van 1948 als waarschuwing het probleem aan⁴: *"Hoeveel tijd zullen we hebben ten aanzien van voedingsmiddelen, voordat de chemie in staat is rechtstreeks via koolstof, stikstof en andere eenvoudige elementen in onze behoefte daaraan te voorzien. En terwijl wij daarop wachten neemt de wereldbevolking in stijgende lijn toe en wordt de vruchtbare grond als we er niets aan doen op alle continenten vernietigd."* Zeker, Teilhard had de 'groene revolutie' niet voorzien, die in alle landen van de wereld de landbouwopbrengsten zodanig heeft doen toenemen dat hongersnoden in gebieden als die van India en China tot herinneringen uit het verleden zijn gaan behoren. En hij had de

---

³ Zie: *l'Avenir de l'homme*, p. 300 in: *Les directions et les conditions de l'avenir*

⁴ Idem: p. 300

hydrologische crisis niet zien aankomen, die deels met de opwarming van de aarde en met de overbevolking samenhangt.

De economische en financiële crisis

Als men de grote inflatie in Duitsland in 1930, die de weg vrijmaakte voor het nazisme, buiten beschouwing laat, heeft Teilhard in feite niets gekend van wat wij thans meemaken. Hij had ten opzichte van geld – *het bloed van de economie*, zoals hij het noemde – over het algemeen een positief oordeel, voorzover het tenminste ten dienste staat van het algemeen welzijn, de schepping van hetgeen de mens echt verrijkt, en het niet voor speculatieve zaken wordt gebruikt. Trouwens, voor Teilhard, zijn alle vormen van rijkdom (goud, geld, kunstwerken... maar ook aardolie, kolen, water...) vormen van materiële energie.

Vanwege hun functie als ruilmiddel tussen de mensen, zijn deze dingen noodzakelijk, wettig en dus solide. Geen kwaad woord dus voor de aardse goederen, maar desalniettemin een eis: ze moeten bijdragen aan de spirituele ontwikkeling van de mensheid. Inderdaad bestaat er een gevaar, dat voortvloeit uit de macht zelf, en Teilhard waarschuwt ons ervoor⁵: "*.. als men beslag legt op deze energie om haar voor zichzelf te gebruiken, haar van de normale richting af brengt op het moment dat men haar de vrije loop belemmert, dan komt ze in een kwaad licht.*"

Welnu, is dat niet hetgeen we de laatste jaren bij herhaling hebben zien gebeuren met de ontwikkeling van een casino-economie en financiële zeepbellen?

De geweldige ontwikkeling van elektronische netwerken en hun ondersteuning

Teilhard was als onvermoeibaar reiziger, frequent gebruiker van scheepvaartlijnen en spoorwegnetwerken, vertrouwd gezicht op wetenschappelijke congressen in Europa en Amerika en grootgebruiker op wereldschaal van post- en telefoonverbindingen de juiste man om – zeker voor de relaties tussen de mensen – het groeiende belang te beoordelen van de communicatienetwerken, die

---

⁵ Uitgesproken tijdens een conferentie op 27 november 1930 voor de zgn. *Groupe Légault* en geciteerd door Jean Pierre Demoulin in zijn boek *Je m'explique* (Ned. ik spreek me uit, ik verklaar mezelf).

de planeet omvatten. Bij zijn terugkeer uit China in 1946 zag⁶ hij de veranderingen, die al door de nieuwe elektronicatechnologieën tot stand waren gekomen: *"Hier denk ik natuurlijk in de eerste plaats aan het buitengewone communicatienetwerk van de radiotelefonie en televisie dat ons allen reeds, mogelijk anticiperend op een rechtstreekse afstemming met de hersenen, in een soort alomvattend bewustzijn etherisch omgeeft"*.

Meer dan 50 jaar voordien voelt Teilhard de rol aan die de informatica in de toekomst zal spelen. In 1949 schrijft hij bij het voorbereiden van zijn conferenties aan de Sorbonne⁷: *"Ik denk aan de buitengewone elektrisch aangedreven machines (lokmiddel en hoop van de jonge tak van de kybernetica) waardoor ons geestelijk vermogen om dingen te berekenen en te combineren doorgegeven wordt en telkens wordt verdubbeld volgens een procedé en op een schaal die, als we in deze richting doorgaan, schitterende staaltjes van groei aankondigen"*. En hij zag voor zich hoe de menselijke hersenen met behulp van die elektronische apparaten een verbinding legden met elkaar en vanuit elk punt op het oppervlak van de aarde met elkaar communiceerden.

Deze visie van wat er lang na zijn dood zal zijn, en die in heel wat opzichten voorspellend is, de ontwikkeling van internet, maakt dat Teilhard door heel wat theoretici in de informatica en in de media wordt beschouwd als een profeet van het Net⁸.

De mogelijke ontsporing van de biotechnologie

Aan de mens werd het vermogen gegeven om dankzij het vernuft van de genetica in te grijpen in het menselijk genoom met als (afschrikwekkend?) vooruitzicht om de mens te veranderen, te veredelen, hem te zien 'groeien', zoals de transhumanisten dat voor ogen hebben! Teilhard heeft de mogelijkheid van een dergelijke ingreep op het menselijk erfgoed voorzien. Hij zag er zelfs de mogelijkheid in van een toename van de menselijke intelligentie *"door de hersenen van elk individu anatomisch te perfectioneren"*.

---

⁶ Zie *L'Avenir de l'homme*, band 5 van de *Œuvres* (Het verzameld werk), p. 214-215 over de vorming van de noösfeer.

⁷ Zie: *La place de l'homme dans la nature*, p. 230.

⁸ Zie: Bertrand Le Gendre Teilhard de Chardin, *prophète du Net*, in *Journal le Monde*, 27/28 september 2009.

Maar waar moeten we de grens leggen bij een dergelijke eugenetische ingreep? Teilhard stelt de vraag heel duidelijk, waar hij zelf schrijft⁹: *"Het is zeker zo, dat wij tot nu toe ons ras in het wilde weg hebben laten opgroeien, en dat wij er onvoldoende over hebben nagedacht door welke medische en morele factoren wij de ruwe krachten van de natuurlijke selectie zullen moeten vervangen, als wij die krachten opheffen. Onontkoombaar moet in de loop van de komende eeuwen een edele vorm van menselijke eugenetiek, naar de maat van onze persoon, ontdekt en ontwikkeld worden."*

Los van de context¹⁰ kan een dergelijk citaat schokkend overkomen. Maar daarmee zou men vergeten, dat deze *"edele vorm van menselijke eugenetiek"* de noodzaak veronderstelt van een aanzienlijk onderscheidingsvermogen, een vermogen dat door de kennis van de zin van de evolutie – dat wil zeggen, van de opgang naar personalisatie en naar de geest – zelf wordt gevoed, zoals we nog zullen zien.

De opstijging van het Vrouwelijke

Teilhard was geen feminist in de huidige betekenis van het woord en men kan er zelfs van uitgaan, dat hij met medelijden en ironie de hedendaagse strijd van bepaalde feministes en homoseksuelen rond de genderideologie zou beoordelen. Kardinaal De Lubac schreef over dit onderwerp het volgende¹¹: *"Dit alles voorziende en hopen-de voor een verre toekomst op een algehele spirituele verfijning, waaraan vooral het vrouwelijke bijdraagt, had hij, zoals hij zei, een afkeer van dit 'masculiene' dat zich voordeed als 'feminisme'."*

Voor Teilhard is de mens in wezen niet alleen biologisch maar ook spiritueel tweeslachtig: hij is zowel man als vrouw en geenszins androgyn. De betrekking man/vrouw is voor Teilhard het oorspronkelijke model van al het anders-zijn, het model, dat vervolgens zal dienen als referentiekader om de andere verschillen in het bestaan van de menselijke soort in zich op te nemen. Vandaar de

---

⁹ Zie: *Le Phénomène humain*, p. 314 (vertaling in: *Het verschijnsel mens*, p. 298/299 (Aulapocket: p. 251/252)

¹⁰ die van de jaren 1930, waarin het overgrote deel van de wetenschappers het daarmee eens was, onkundig als zij waren van het gebruik dat de nazi's van dit denkbeeld zouden gaan maken

¹¹ Zie: Henri de Lubac *Teilhard Posthume*, uitg. Fayard 1977, p. 33

zeer grote symbolische betekenis van deze betrekking en het immense gevaar dat een samenleving loopt, die deze wil bagateliseren of uitvlakken. Het komt erop neer, dat wanneer elk van de twee seksen moet beschikken over gelijke rechten in een relatie, die tegelijk van wederkerigheid met en complementariteit tegenover de andere sekse getuigt, het nodig is, dat men zich ten volle realiseert het experiment aan te gaan van het totaal anders-zijn met de ander. Teilhard vond dat uitdrukkelijk iets wat voor hemzelf gold. Op het eind van zijn leven schreef hij namelijk¹²: "*Vanaf het beslissende moment, waarop... ik wakker werd en werkelijk over mezelf nadacht, zag ik in, dat niets zich in mij heeft ontwikkeld zonder het oog van de vrouw of zonder haar invloed*".

Voor Teilhard kan het Vrouwelijke, dat hier dus gezien wordt met het bereiken van de noösfeer en de noögenese, niet losgemaakt worden van de energieën, die werkzaam zijn in de helft van de mensheid! Voor hem betreft dit uitgangspunt alle gebieden, uiteraard het gezin, maar eveneens en vooral, de andere terreinen van activiteit in het leven van de mens, zoals het dagelijks werk, de economie, de politiek, de cultuur (en wat voor Teilhard bepalend was), het wetenschappelijk onderzoek. De aanwezigheid van vrouwen in deze verschillende domeinen draagt niets bij aan een of andere vorm van eerherstel voor vrouwen, die te lang door een heersende patriarchale cultuur zijn genegeerd; integendeel, het is een vertaling van het ethische gebod aan ons om als mensheid alles in het werk te stellen, kwantitatief maar vooral in alle diversiteit, om te komen tot de vorming van de noösfeer. De rolverdeling in de maatschappij, die tot dan toe op het gebied van de man/vrouw-verhouding in traditionele samenlevingen had gegolden, moet zeker diepgaand worden heroverwogen. In dit soort maatschappijen vindt paarvorming hoofdzakelijk plaats met het oog op het stichten van een gezin (en de Kerk brengt het deze in herinnering), waarmee de voortplanting het eerste doel van het huwelijk wordt en de liefde slechts op de tweede plaats komt. Maar voor Teilhard is het de liefde, *de emotionele dyade*, die vooropstaat, waarbij de vruchtbaarheid van het vlees niet meer zo nodig is op een Aarde, die de grens benadert van haar demografische verzadiging. Hij schrijft¹³:

---

¹² Zie: *Le Cœur de la Matière*, geschreven in 1950 en opgenomen in band 13 van het verzamelde werk op p. 72.

¹³ Zie: *Esquisse d'un Univers Personnel*, band 6, p. 96

"Behalve dus dat voor de Aarde de rijping van haar Persoonlijkheid zal naderen, zullen de mensen gaan inzien, dat het voor hen niet gewoon zaak is om tot geboorteregeling over te gaan, maar dat het er vooral op aankomt alles te doen om de liefde, bevrijd van de plicht tot voortplanting, in al haar volheid te doen opbloeien. Onder de druk van deze nieuwe behoefte, zal de wezenlijk personaliserende rol van de liefde min of meer worden verlegd van wat een tijdlang het voortplantingsorgaan moest zijn, 'het vlees'. Zonder haar fysieke rol te verliezen, zal de liefde spiritueler moeten worden." Het is net alsof men hier paus Benedictus XVI hoort, die in zijn encycliek *Deus Caritas est* (§ 17) schrijft: *"Eros, phylia, agapé dekken dezelfde realiteit, maar de mens moet langs het pad van de liefde boven zichzelf uit stijgen naar zijn meest zuivere gronden"*.

Op weg naar een planetair bestuur

Al deze ontwikkelingen met planetaire gevolgen dragen bij tot een samenballing van de mensheid, tot nauwere onderlinge verbanden erin, tot het convergeren van de 'aardbewoners', die wij zijn. Er moet zich, denkt Teilhard, bij de bewoners van de aarde een Geest van de Aarde ontwikkelen, want zo schrijft hij¹⁴ in 1947: *"Zolang wij niet allen op eenzelfde, even hoge psychische temperatuur zullen zijn, ongeschikt om elkaar te naderen en zich in elkaar te verdiepen, zullen wij ons doel niet bereiken."* Deze Geest moet, zelfs al is dat moeilijk, de weg vrijmaken voor een systeem van mondiaal bestuur, dat Teilhard stap voor stap ziet ontstaan door talloze internationale overeenkomsten als resultaat van geduldig gevoerde dialogen, arbitrages en uiteindelijke compromissen van al diegenen die een rol spelen bij de uitwerking van een wereldorganisatie op geopolitiek, economisch en cultureel vlak.

De grote diversiteit zelf en het aantal spelers op het veld toont aan dat we bij de vorming van een mondiaal bestuur niet moeten denken aan de klassieke vorm van een keizerrijk of van een federatie van staten. Hij betreft een radicaal nieuwe constructie, die in de geschiedenis van de mensheid zijn weerga niet kent en waarvan we de vorm momenteel niet kunnen voorzien. Men zal evenwel beseffen, dat deze constructie alles in zich heeft van een uiterst

---

¹⁴ Zie: band 5 *L'Avenir de l'Homme*, p. 196 in *La foi et la paix*.

complex proces, enigszins vergelijkbaar met wat in de geschiedenis van het Leven de oorsprong werd van de eerste eucaryotische cel vanaf de verschillende al aanwezige bacteriën. Men zal naar voren brengen, dat als de naties daarin een belangrijke plaats innemen, zij er niet meer de enige spelers noch wellicht de meest invloedrijke zullen zijn. In die geest dienen we de beroemde zin¹⁵ van Teilhard uit 1931 te interpreteren: *"De tijd van de natiestaten is voorbij. Het komt er voor ons thans op aan, als wij niet ten onder willen gaan, onze oude vooroordelen opzij te zetten en constructief vorm te geven aan de Aarde"*.

De vormen van een wereldbestuur waarnaar niet zonder moeilijkheden sinds het einde van de tweede wereldoorlog wordt gezocht en waarvan de klimaatconferentie in Parijs COP 21 in 2015 een voorbeeld is, laten ons zien, dat de mens nooit moet wanhopen en dat zelfs de crises een gelegenheid kunnen zijn voor een plotselinge sprong omhoog. Alles wel beschouwd is de hoop van Teilhard ook terug te vinden in zijn Kerk, in het bijzonder in de positie van paus Johannes XXIII, die in 1963 in zijn encycliek *Pacem in Terris* schreef: *" In onze dagen ziet zich de samenleving voor problemen van mondiale omvang geplaatst. Deze kunnen slechts worden opgelost door een publieke macht, wier vermogen, wettelijke bevoegdheden en actiemiddelen ook een mondiale reikwijdte hebben en die met volledige instemming van iedereen kan handelen. De morele orde zelf is dus vereist voor de vorming van een publieke macht met universele bevoegdheid."* Sindsdien is deze positie bij herhaling ingenomen door paus Paulus VI, Johannes Paulus II, Benedictus XVI en Franciscus.

HET PROBLEEM VAN HET HANDELEN EN DE ANTROPOLOGISCHE INZET DAARBIJ

Wat valt er te doen bij al die veranderingen? Hoe moeten we ze onder controle houden, ze richting geven? Hier blijven de voorstellen van Teilhard actueel en raken ze tevens onze eeuw.

Vanaf het moment, dat hij het stadium van reflexief denken bereikt, beschikt de mens over het ontzaglijke vermogen om leiding te

---

¹⁵ Zie: band 6 *L'Energie humaine*, p. 46 in *L'Esprit de la Terre*

geven aan de "heilige Evolutie" of deze te verraden. Voor ieder van ons geldt voortaan het probleem hoe te handelen. Willen wij al dan niet de zware arbeid van de Evolutie voortzetten? En zullen wij de grote vervulling van veel zaken vinden, waarop wij hadden gehoopt om uiteindelijk onze pogingen en ons doorzettingsvermogen te kunnen rechtvaardigen? Zeker, wij weten heel goed, dat wij alleen vooruitkomen door ons te verenigen, daar dat de wet van het Leven en van de vooruitgang is. Maar zullen wij het willen? Wie zal ons deze smaak van het leven geven, die alleen aanzet tot actie?

Uitgerekend op dit punt van de menselijke geschiedenis, waarop wij ons bevinden, wordt deze vraag meer dan ooit gesteld, zoals Teilhard dat deed in 1931, toen hij in een moment van helderziendheid noteerde¹⁶: *"Op welk moment in de Noösfeer heeft er een grotere urgentie bestaan voor het vinden van een Geloof, een hoopvol Uitzicht, dat een zin, een ziel, geeft aan het immense organisme dat wij bezig zijn te bouwen? In welk tijdsgewricht is de crisis heviger geweest tussen de smaak voor en de afkeer van het Leven? Wij schommelen waarlijk vanaf onze dagen tussen de twee hartstochten: de Wereld te dienen of haar te laten stranden."*

Op welke terreinen speelt zich vandaag dit engagement af om de wereld te dienen? Ongetwijfeld op talloze terreinen, maar twee voorwaarden lijken daarvoor absoluut vereist:

- ❖ het engagement in het (wetenschappelijk) onderzoek, alleen al om de technische oplossingen te vinden voor de uitdagingen, die er op ons afkomen.
- ❖ het waakzame belichten van de ethiek, alleen al om het ons mogelijk te maken de goede oplossingen te onderkennen, te weten die, welke niet het wezen van de mens aantasten, maar die, welke integendeel, besloten liggen in diens gang omhoog naar de Geest, het punt-Omega, de universele Christus van Teilhard.

De dwingende noodzaak van het onderzoek

We hebben het al opgemerkt: Teilhard stelt vertrouwen in het menselijk kunnen en denkt, dat tegenover de in de biosfeer door

---

¹⁶ Zie: deel 6 van het verzameld werk (tome 6 *des Œuvres*): *L'Esprit de la Terre in L'énergie humaine*, p. 54

een bepaalde vorm van menselijk gedrag veroorzaakte destabilisering, die zelf de vrucht is van een wetenschappelijke ontdekking, via een nieuwe wetenschappelijke ontdekking een oplossing kan worden bewerkstelligd. Reeds vanaf de *Écrits du temps de la guerre* (geschriften uit de oorlog) in 1916 stelde hij dit als de rol van de wetenschap en hij schreef in zijn dagboek: "*Over de plicht tot Onderzoek: het komt me voor, dat het een fundamentele verplichting voor de mens is om uit zichzelf en uit de Aarde alles te halen, wat zij kan geven*". En hij voegde eraan toe: "*Alles onderzoeken voor Christus, alles voor Hem in het werk stellen*". Het is vruchteloos om in dit stadium de intelligentie en de geest van het onderzoek aan banden te leggen. Alle oplossingen moeten kunnen worden ontvangen en vervolgens kan men slechts de goede antwoorden eruit halen zoals in de parabel van het evangelie het kaf van het koren werd gescheiden.

Om een voorbeeld uit de actualiteit te nemen, zo zal ten aanzien van de kwestie rond de eugenese niemand, ten minste dat hoop ik, de oprechtheid bestrijden van het willen uitroeien van het syndroom van Down. Maar moet men het doen, zoals in Frankrijk de *Stichting Jérôme Lejeune* voorstelt? Deze wil namelijk een fundamenteel onderzoek gaan houden dat reeds morgen – een dag die tamelijk dichtbij lijkt – de moleculen zal opleveren, die het mogelijk maken om vanaf het embryo van de mens de recessieve genen te remmen of te modificeren! Of moet het anders anders – zoals wij het vandaag op grote schaal doen – via een therapeutisch samengaan van een prenatale diagnostiek gevolgd door een abortus? Men voelt heel goed aan op welk type antwoord de door Teilhard voorgestane "edel-menselijke vorm van eugenese" ons wijst, een antwoord dat op zich de geweldige verdienste inhoudt alles te zetten op het wetenschappelijk onderzoek en het menselijk kunnen. Dus: niet de gemakkelijkste weg te bewandelen en te zwichten voor de meeste druk zonder zich te bekommeren om de ethische overwegingen.

Voor Teilhard vereist het antwoord op de uitdagingen van de toekomst niet minder wetenschap, maar juist meer wetenschap.

het primaat van de ethiek

Wij weten het – en Teilhard brengt het ons in herinnering: de toegenomen mogelijkheden om de natuur te beheersen dwingen ons

ertoe te bewijzen, dat ook ons onderscheidingsvermogen ten aanzien van de gevolgen op de lange termijn en op de effecten van ons handelen is toegenomen. Behoedzaamheid als uitgangspunt, zonder er een dogma van te maken, is geboden wanneer men zich geplaatst ziet voor industriële, economische, sociale, medische keuzes enz., waarvan men de consequenties en de geïnduceerde effecten slecht kan inschatten.

En vanuit dit gezichtspunt zijn zij, die als onvoorwaardelijke verdedigers van het milieu het hardst roepen niet altijd degenen met de meeste wijsheid. Dezelfde mensen, die soms tot het uiterste strijden voor de bescherming van de zwarte honingbij op de berg Lozère¹⁷ of de grijze kikker in het moeras van Poitou, rukken de genetisch gemodificeerde maïsplanten van de INRA¹⁸ uit, die juist bestemd zijn voor wetenschappelijke proeven om de schadelijkheid op lange termijn na te gaan; ze zetten tegelijkertijd het hele principe van behoedzaamheid opzij en spelen voor tovenaarsleerling bij zaken als het manipuleren van menselijke embryo's, het draagmoederschap, kunstmatige bevruchting en meer algemeen de menselijke afstamming, waarvan niettemin regulier is vastgesteld, dat deze teruggaat op de oorsprong van de *Homo sapiens*, zoals talloze antropologische studies hebben aangetoond. Zoveel blijken van onsamenhangendheid van de kant van de verantwoordelijke politici of opinie-leiders doen je versteld staan en tonen vooral aan, dat het gezonde verstand weinig heeft in te brengen vanaf het moment dat ideologie of partijkeuze de gevoelens gaat bepalen.

Dat is zeker het verwijt, dat men thans het transhumanisme kan maken, dat zonder het te zeggen een prometheïsch doel nastreeft: de creatie van een nieuw type mens, superieur aan die, welke de natuur ons heeft nagelaten. Daarvoor gebruikt het transhumanisme de handicap als een paard van Troye: het overwinnen van alzheimer of parkinson; een geamputeerde opnemen in je team is fantastisch! Behalve, dat het niets anders is dan een masker. Al gauw schiet

---

¹⁷ De Mont Lozère, ook wel Mont Chauve (kale berg) genoemd, is het hoogste punt in het Nationaal Park Cévennes in de Cévennes in het departement Lozère in Frankrijk. Het is een uitloper van het Centraal Massief. De berg is 1699 meter hoog.

¹⁸ Het Nationaal Instituut voor Landbouwkundig Onderzoek (INRA) is een Franse organisatie die in 1946 werd opgericht

men daarin door en komt op de idiote idee: de normale mens is zelf gehandicapt (vergeleken met een gepostuleerd ideaal); laten we hem dus versterken.

De inzet van de antropologie

De ontwikkeling van de biotechnologische kennis, de verhoging van de levensverwachting en van de menselijke prestaties leiden ertoe, dat men zich de vraag stelt in hoeverre de mens zijn eigen grenzen kan verleggen. En...met het oog op het risico daarvan: volgens welke criteria zal men definiëren, wat men onder 'de mens' verstaat?

Men bedriegt zichzelf door het bestaan van een menselijke natuur aan te voeren, die er in feite vóór de mens was. De menselijke natuur komt nooit naar voren zonder te worden geïnterpreteerd, bewerkt door een cultuur; zij is zelf opgenomen in de evolutie, in beweging. En trouwens, in het christendom, is de mens een wezen in wording, dat door de Schepper wordt geroepen om zowel in vrijheid als verantwoordelijkheid medeschepper te zijn. Dit schemert door vanaf de eerste vermelding van de schepping in Genesis 1, waar God uitspreekt: "*Laten wij mensen maken naar ons beeld en gelijkenis*". Verder staat er geschreven: "*God maakte de mens naar zijn beeld, naar zijn beeld maakte hij hem*".

Is men de gelijkenis vergeten? Is men *die* gelijkenis vergeten? Dat dit niet zo is, vertelt ons Basilius van Caesarea, een kerkvader uit de 4e eeuw: als de gelijkenis niet wordt opgeroepen, dan komt dat omdat het aan de mens is om deze voor zichzelf waar te maken, want dan pas zal God in hem zichtbaar worden. Maar God heeft hem niettemin een voorbeeld gegeven in Jezus Christus, zijn volmaakte evenbeeld, en door Jezus Christus na te volgen worden wij eveneens als mens volmaakt.

Om die reden is op het niveau van actie niet alles wenselijk. Om het evenbeeld van Jezus Christus te worden moet de mens instaan voor de wereld, voor anderen en voor zichzelf, en in die zin moet hij zijn verhouding tot de wetenschap en de techniek onderzoeken. Welke plaats en welke macht kennen wij deze toe?

En laten we vanuit dat gezichtspunt helder zijn: voordat we zelfs de prometheïsche ambitie hebben van het transhumanisme, ligt er in de kiem al bij heel wat antwoorden, die door onze moderne samenleving worden aangedragen, een bepaalde kijk op de mens, een daarin opgesloten antropologie, die zich als zodanig weigert te presenteren, doch maar al te zeer aanwezig is in de geest van de tijd en in hetgeen als 'cultureel juist' wordt gezien. Het betreft een mensbeeld, dat stoelt op het vrijzinnig individualisme zoals we dat vanaf de Verlichting kennen en dat we volop terugzien enerzijds in het economisch liberaal denken, dat zich ongeremd in de markt opwerpt als de gids bij uitstek, en anderzijds in een naar het anarchisme overhellende uitleg van de rechten van de mens.

Het is duidelijk, dat we in navolging van Teilhard het woord moeten nemen om ons te mengen in het debat over de antropologische vraag *Wat is de mens?* en met onze tijdgenoten een vruchtbare dialoog aan te gaan op grond van de joods-christelijke traditie. Deze heeft in feite nooit opgehouden het kritisch geluid van de rede en het geloof in een 'menswaardige toekomst' te bevorderen, welke geen afbreuk doet aan de vrijheid en de transcendentie.

Men kan deze antropologie van Teilhard, die hij nooit als zodanig heeft willen presenteren en die men uit zijn verschillende essays waarin ze verspreid voorkomt moet opdiepen, karakteriseren als zijnde tegelijkertijd:

- een **evolutionaire antropologie**, omdat ze rekening houdt met de onvoltooide natuur van de mens, die zich binnen het raamwerk van de "*godgewijde evolutie*" voortdurend vormt,
- een **dyadische antropologie**, omdat ze leunt op het seksuele man/vrouw-verskil, dat beschouwd wordt als het fundamentele anders-zijn van elke menselijke relatie.
- de **personalistische antropologie**, omdat ze zich dwingt rekening te houden met de onherleidbare (ecologische, biologische, sociale en collectieve, culturele, religieuze) dimensies van de menselijke soort, die principieel wordt gedefinieerd door zijn relaties. Het zijn de relaties, die hem tot een **persoon** maken, dat wil zeggen een heel wat rijkere en complexere realiteit dan een eenvoudig individu.

Wel moet worden gezegd, dat deze antropologie van Teilhard niets van doen heeft met wat vandaag de dag vanuit de media en de zogeheten elites die ons besturen als 'cultureel juist' wordt gezien. We hoeven er zijn essay uit 1936 *Sauvons l'humanité* ('Laten we de mensheid redden') maar op na te lezen om te zien hoe fel zijn kritiek is op de liberale democratie, zelfs al beschouwt hij deze als minder erg dan de totalitaire regimes, waarmee hij toen geconfronteerd werd. Of ook nog de opmerkingen¹⁹ die hij in 1947 maakt over de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, die men hem dan net onder ogen heeft gebracht. Wat hij heeft aan te merken op die tekst is, dat deze slechts de rechten van het individu onderkent en niets zegt over de plichten, die hij zou moeten hebben in een noösfeer, die bezig is zich te vormen onder de vlag van de convergentie van personen.

De antropologie van Teilhard vloeit rechtstreeks voort uit zijn credo, uit zijn visie op een evolutie, die convergeert naar een punt-Omega, waarin hij de figuur van de universele Christus herkent. Een Christus, die al vanaf de eerste vormen van materie aanwezig is in het zaad van de geest, als deze zich op het moment van de *big bang* manifesteert. Daarom kon hij ook, toen hij in augustus 1919 na de Eerste Wereldoorlog de militaire dienst verliet, in Jersey dat buitengewone gedicht *L'Hymne à la matière* maken, dat precies aangeeft wat vandaag onze houding moet zijn om onze kleine blauwe planeet te beschermen, een gedicht dat ik maar al te graag volledig citeer:

Hymne aan de materie

*'Een zegen ben je, ruwe natuur,
onvruchtbare bodem, weerbarstige rots:
jij, die slechts dorst naar geweld,
jij, die dwingt ons te werken als wij willen eten.*

---

¹⁹ Zie: Pierre Teilhard de Chardin *Quelques réflexions sur les Droits de l'homme* in deel 5 van

*'Een zegen ben je, o stof vol gevaren,
zee vol geweld, o tomeloze hartstocht:
jij, die ons verslindt als wij je niet temmen.*

*'Een zegen ben je, o machtige materie,
o evolutie, in je loop onomkeerbaar en
steeds nieuw waar iets maar ontstaat:
jij, die onze geest bij voortduring noopt
tot herzien van de schema's,
die ons dwingt almaar verder en verder te gaan
op onze jacht naar wat waar moge zijn.*

*'Een zegen ben je, o universele stof,
onmeetbare tijd, grenzeloze hemel,
onpeilbaar in je drievoudige diepte
van sterren, atomen en leven na leven:
jij, die steeds weer te groot bent
voor onze enge normen en maten,
ze nietig laat zijn en ons zó openbaart
de dimensies van God.*

'Een zegen ben je, ondoordringbare stof:

*jij, die de schakel vormt tussen onze geesten
en de wereld van essenties,
het verlangen in ons wekt de dichte sluier van
de verschijnselen eens te doorbreken.*

*'Een zegen ben je, sterfelijke stof:
jij, die het proces van uiteenval eens
in ons zult ervaren
en ons daarmee noopt je te volgen
naar het hart van al wat bestaat
in zijn diepste essentie.*

*'Zonder jou, zonder jouw hevige prikkels,
zonder de kracht waarmee je ons opdrijft,
zouden wij ons hele leven nergens toe komen,
stilstaan, in kinderlijke onwetendheid blijven
zowel over onszelf als over God.*

*Jij, die ons neerslaat en dan
de wonden verbindt,
jij, die ons weerstand biedt
èn voor ons zwicht,
jij, die afbreekt èn opbouwt,*

*jij, die ketent en vrijmaakt,
het elan van onze zielen,
de hand van God,
het vlees van Christus:
jij bent het, materie, die ik mijn zegen geef.
'Ik zegen je, materie, en jouw bestaan juich ik toe:
niet als de hogepriesters van de wetenschap
of de moralisten zie ik jou,
– onteerd, vervormd
een massa redeloze krachten
en lage begeerten –
maar zoals je jezelf vandaag aan mij openbaart,
in je totaliteit en je ware natuur.
'Jouw bestaan juich ik toe
als de onuitputtelijke bron van zijn en van wording,
waarin alles ontkiemt en groeit zoals het bedoeld is.
'Jouw bestaan juich ik toe
als de universele kracht
die samenvoegt en verenigt,
de veelheid van monaden verbindt,*

*en waarin zij alle zich
buigen naar hun gezamenlijk doel
langs de weg van de Geest.
'Jouw bestaan juich ik toe
als de welluidende klank van het water,
waaruit de zielen opspringen als in een fontein,
en als het heldere kristal
waaruit het nieuwe Jeruzalem wordt gevormd.
'Jouw bestaan juich ik toe
als het Goddelijk Milieu,
bruisend van scheppende krachten,
als de oceaan die drijft op de Geest,
als de klei die gekneed en bezielde is
met leven door het vleesgeworden Woord.*

Pierre Teilhard de Chardin²⁰

---

²⁰ Pierre Teilhard de Chardin *Hymne à la matière* in de band *Hymne de l'univers*, p. 71-73, Editions du Seuil, Parijs 1961. Vertaling: Henk Hogeboom van Buggenum

**Teilhard de Chardin en New Age:
een dubieuze of een vruchtbare relatie?
– Een analyse van 'Het Goddelijke Milieu' ¹ –
drs. A Borsboom**

Het doel van deze studie is het na te gaan of het christelijk denken ook perspectieven biedt voor een zich evoluerende mens in een evoluerende wereld en kosmos. Dit houdt in: een confrontatie met het moderne denken en meer specifiek de New-Agebeweging. Pater Pierre Teilhard de Chardin heeft zich met deze confrontatie beziggehouden. Hij is de meest geciteerde christelijke denker in de New-Age-literatuur. De basiselementen, die zijn gehele denken funderen, zijn te vinden in zijn essay *Le milieu divin*, in 1962 in vertaling bij uitgeverij het Spectrum verschenen onder de titel *Het goddelijk milieu*.

In **hoofdstuk 1** wordt de situering van dit essay besproken. Ook wordt aandacht geschonken aan de denkstructuur. De inhoudelijke aspecten van Teilhards gedachtegoed worden besproken in **hoofdstuk 2**. Naast een eigen weergave van de tekst vindt er een analyse en een discussie met Teilhard plaats.

In **deel 1** komen aan bod het handelen van de mens, de passiviteit en de mystiek, het probleem van het kwaad met daarin de kwestie van de erfzonde, een probleem, dat Teilhard een levenslang conflict met het kerkelijk leergezag opleverde. Tot slot komen het innerlijke en geestelijke leven met de rol van het stoffelijke ter sprake. **Deel 2** behandelt het goddelijk milieu. De plaats van Christus hierin wordt nagegaan. Het begrip pleroma wordt aan een kritische beschouwing onderworpen, omdat Teilhard het voor de hand liggende paulijnse begrip pleroma niet oppakt. Teilhard breidt dit paulijnse begrip uit. Het wezenlijke verschil wordt gevormd door de aan dit begrip ten grondslag liggende scheppingsgedachte.

---

¹ Dhr. Borsboom schreef deze doctoraalscriptie in sept. 1991 aan de Theologische Faculteit Tilburg. Zijn referent was prof. dr. W. Logister. Hij is vanaf het begin nauw bij onze stichting betrokken en schreef voor het blad *GAMMA* artikelen in de jaargangen 1/nr.1; 3/nr.4; 4/nr.1; 5/nr.1; 6/nr.6; 7/nr. 1; 7/nr. 2; 8/nr. 2 en 15/nr.2. Al deze artikelen behalve het eerste dragen de titel: 'Stof tot nadenken'. Het eerste artikel geeft een samenvatting van de doctoraalscriptie, die wij de komende tijd in delen willen publiceren. Het leek ons goed dit eerste artikel hier ter inleiding opnieuw af te drukken

Het belang hiervan komt tot uiting in het teilhardiaanse theologische concept. Eerst worden de kosmologische dimensies van dit denken besproken. Het gaat daarbij om de invloed op het mensbeeld. De plaats van de mens in de kosmos wordt bepaald door zijn persoonzijn. Hierin ligt het wezenlijke moment van de ontmoeting met God. De mens heeft een keus. Teilhard houdt vast aan het persoonzijn van de mens - dit in tegenstelling tot New Age - omdat daarmee vrijheid en verantwoordelijkheid zijn verbonden.

Geconstateerd wordt dat het mensbeeld een zekere spanning vertoont. Het godsbeeld wordt bepaald door Gods diafanie en zijn verlossende activiteit door zijn Vleesgeworden Woord, Jezus Christus. Het wereldbeeld wordt aanvankelijk als mystiek-religieus geduid, maar een nadere analyse van het theologisch concept in **hoofdstuk 4** levert een kosmisch-evolutionair-personalistisch wereldconcept op.

Tot slot wordt de sociaal maatschappelijke relevantie nagegaan. Het leidende beginsel blijkt solidariteit te zijn, gebaseerd op universele liefde, die voor Teilhard de drijvende kosmische kracht is. In **hoofdstuk 4** wordt verder ingegaan op de theologische aspecten van het kosmische denken. De confrontatie met het New-Age-denken begint met een model van het kosmisch wereldconcept dat cyclisch is, maar tegelijk ook elementen bevat van het teilhardiaanse denken. Daarnaast is een model ontwikkeld van het teilhardiaanse wereldconcept, dat lineair is. De verschillen tussen beide modellen zijn evident en zo ook de verschillen tussen Teilhard en New Age. Dit komt nog beter tot uitdrukking in het model van het theologisch concept van Teilhard.

Speelt in het teilhardiaanse wereldconcept het beroemde punt-Omega een rol, in het theologisch concept wordt deze rol overgenomen door het pleroma. Dit blijkt onder invloed van de kosmische liefde het dragende principe te zijn. 'Omega' laat zich herkennen als een natuurwetenschappelijk fenomeen en valt daarom binnen het kosmische proces. Dit in tegenstelling tot het 'Pleroma', dat zich aan het kosmische proces kan onttrekken, omdat God zelf het pleroma in Christus voltrekt. Anders geformuleerd: het transcendent worden van 'Omega' vindt plaats in het Pleroma. Een consequentie, die door Teilhard zelf niet is doorzien.

Een analyse van het goddelijke brengt het model van 'het worden-van-God-in-de-wereld' in beeld en daarmee de overeenkomst met Bloch. Het verschil met Bloch is echter evident en is gelegen in de 'God van omhoog' van Teilhard. Het teilhardiaanse denken kent twee bewegingen, een

horizontale, het 'voorwaarts' (ook bij Bloch) en een verticale van 'het omhoog'. Naast de gevolgen van het kosmische denken voor de christologie worden de consequenties voor de scheppingstheologie nagegaan. Het blijkt, dat het denken van Teilhard elementen bevat voor een adequate ecologische scheppingstheologie.

Tot slot wordt de relatie met New Age aan de orde gesteld. Verrassende overeenkomsten laten zich registreren, maar ook niet te overbruggen verschillen. Het teilhardiaanse denken is door en door religieus en christelijk, terwijl voor New Age het christendom een achterhaalde zaak is.

De vraag is of de denkers van New Age voldoende hebben onderkend, dat achter het denken van Teilhard een groots theologisch concept schuil gaat. De relatie met Teilhard is dubieus. De oorzaak hiervan moet worden gezocht in niet correcte interpretaties en gebruik van teksten voor eigen doeleinden. Tegelijk is deze relatie vruchtbaar, omdat New Age dwingt het denken van Teilhard (opnieuw) serieus te nemen en op te nemen in de theologische reflectie. Tevens wijst de discussie tussen Teilhard en New Age de hedendaagse theologie pijnlijk op het ontbreken van een adequate scheppingstheologie.

Ondanks alle kritiek, die mogelijk en zelfs noodzakelijk is op het teilhardiaanse denken, is het toch Teilhard die onverkort vasthoudt aan de waardigheid van de mens. De mens is geen kosmisch vereenzaamd subject. Hieraan ontleent hij zijn mogelijk blijvende betekenis.

Inleiding op de dissertatie²

De theologie en het geloof hebben een antropologische reductie voltrokken waarbij de wereld is weggefallen. Zij stelden de gelovige mens voor de keuze in te stemmen met de wereld en het wereldse of zich ervan af te keren. Het heil kon alleen worden bereikt door aan de wereld te verzaken. Het moderne vooruitgangdenken, dat vooral vanuit de natuurwetenschappen gevoed wordt, dwingt de gelovige mens tot een herbezinning. De oude keuzen zijn niet meer vanzelfsprekend. Religie en religiositeit verdwijnen als gevolg van de secularisering meer en meer uit het openbare leven. De wereld krijgt meer en meer de aandacht die zij verdient, ook van christenen. Religieuze zingevingskaders komen onder druk te staan. De christelijke visie op het leven en de schepping botst met de visie van de moderne natuurwetenschappen. Het min of meer statische beeld van de schepping

---

² De diverse hoofdstukken van het proefschrift van Ton Borsboom zullen later in *GAMMA-DELTA* worden opgenomen (red.).

komt de staan tegenover een meer dynamisch beeld, waarin een evolutionaire ontwikkeling van mens en wereld de dragende gedachten zijn.

Het doel van deze studie is na te gaan of het christelijke denken ook perspectieven biedt voor een zich evoluerende mens en mensheid in een evoluerende wereld en kosmos. Dit houdt tevens in een confrontatie met de door het moderne denken – de moderne natuurwetenschappen – zelf ontwikkelde levenshoudingen. In hoeverre zijn deze 'nieuwe' levenshoudingen bestand tegen een radicaal kritische ondervraging door de christelijke georiënteerde levenshouding en welke betekenis moet daaraan worden toegekend voor de zingevingskaders in religieuze context?

Meer specifiek gaat het om de betekenis voor de ervaring van de werkelijkheid en de religieuze ervaring met de daarmee verbonden zingevingsvragen van de moderne mens, die een gevolg zijn van de confrontatie tussen de levenshouding die voortkomt uit het geloof in vooruitgang (evolutie) van mens en mensheid enerzijds en anderzijds de levenshouding, die haar fundament heeft in het christelijke denken over de evolutie.

Er is één christelijke denker bij uitstek, die zich heeft beziggehouden met de problematiek van het evoluerende heelal en de plaats van de mee-evoluerende mens daarin. Geen vaktheoloog, geen metafysicus, maar de geoloog en paleontoloog Pierre Teilhard de Chardin sj., die zijn gehele leven heeft gewijd aan zijn wetenschap en het verschijnsel mens in de kosmos.

Pierre Marie Joseph Teilhard de Chardin werd op 1 mei 1882 geboren in het slot Sarcenat bij Clermont Ferrant in het Franse Massif Central. De vrome traditie van de katholieke landadel heeft zijn leven net zo gevormd als de mystieke verering voor de natuur. Na zijn schooltijd, die hij doorbracht op het jezuïetencollege Notre Dame de Mongré, trad hij in 1899 toe tot de orde van de jezuïeten. Na zijn filosofische studies doceerde hij eerst twee jaren fysica aan het college van de jezuïeten te Cairo. In 1911 werd hij tot priester gewijd en begon hij met de studie van geologie en paleontologie aan het *Musée d'Histoire naturelle* in Parijs. Daar maakt hij kennis met het boek van Henri Bergson: *L'Évolution créatrice*. In de eerste wereldoorlog is hij hospitaalsoldaat, totdat hij zelf gewond raakt. Na de oorlog werd de studie voortgezet en in 1922 bekroond met een promotie in de geologie aan de Sorbonne. Door een studie over de erfzondeleer (1916) raakte hij in een levenslang conflict met het kerkelijk leerambt. Hij kreeg een publicatieverbod, maar bleef desondanks schrijven. Tussen 1923 en 1946 bevond hij zich voornamelijk in China, als een soort banneling, waar

hij zich verdienstelijk maakte als wetenschapper. De ontdekking van de *Sinanthropus pekinesis* is nauw met zijn naam verbonden. In deze jaren schrijft hij zijn beide hoofdwerken 'Het goddelijk Milieu' (1927) en 'Het Verschijnsel Mens' (1938/39).

Een kerkelijk verbod een leerstoel te aanvaarden aan het *Collège de France* in Parijs stond zijn benoeming tot lid van de *Academie des Sciences* in de weg. Hij ging opnieuw in ballingschap, nu naar Amerika, waar hij werkte aan de *Wenner Gren Foundation* te New York. Op paasmorgen, 10 april 1955, stierf hij in eenzaamheid in New York. Dan verschijnt snel 'Het Verschijnsel Mens' als een posthuum eerbetoon. De andere werken volgen spoedig.

Er is gekozen voor een bespreking van 'Het Goddelijk Milieu', omdat dit werk de kern bevat van het religieuze denken van Teilhard in relatie tot de evolutiegedachte. Hiermee is tegelijk de verbinding gelegd naar de bedenkers van 'nieuwe' levenshoudingen. Deze stromingen in het moderne denken laten zich samenvatten onder de verzamelnaam New-Agebeweging. Voor het onderbouwen van hun visie wordt door denkers uit de New Age veelvuldig geciteerd uit het werk van Teilhard, waarbij zij dan tevens aangeven, dat 'Het Goddelijk Milieu' als de belangrijkste bijdrage wordt gezien voor de vorming van de gedachten rond de 'nieuwe' levensbeschouwing. Of dit terecht is, moet blijken.

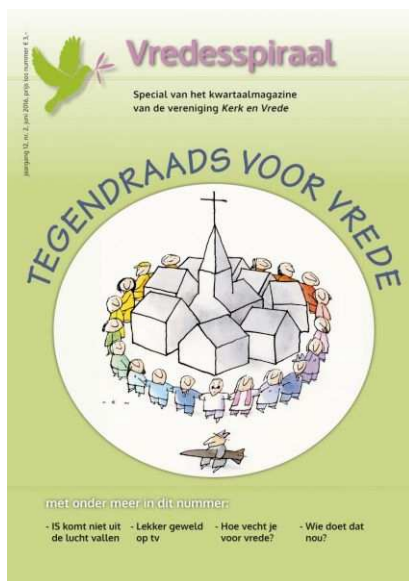
Teneinde een kritische beoordeling en waardering te kunnen onderbouwen is uit de omvangrijke secundaire literatuur over Teilhard gekozen voor enkele gezaghebbende teilhardkenners en commentatoren als Crespy, Daecke, Smulders en Wildiers. Uit de nog uitgebreidere New-Ageliteratuur is niet gekozen voor een van de toonaangevende denkers uit deze beweging, maar is de keuze gevallen op Allerd Stikker vanwege enige bekendheid met de schrijver en het feit, dat hij een poging doet het denken van Teilhard in relatie te zien met het moderne westerse denken en TAO. Er wordt in beperkte mate gebruik gemaakt van secundaire literatuur met name voor de weergave van de algemene kenmerken van de levenshouding en beschouwing van de New Age.

Na een analyse over de situering van 'Het Goddelijk Milieu' volgt een bespreking van de grondlijnen, die zowel een herschrijving is als een discussie. Een aparte beschouwing wordt gewijd aan de kosmologische dimensie van zijn denken, gevolgd door een beschrijving van de theologische aspecten van dit kosmische denken. Tot slot wordt ingegaan op de betekenis van Teilhard voor mens en theologie.

IS komt niet uit de lucht vallen

Mark Akkerman¹

Terwijl de een roept dat er nog veel meer maatregelen nodig zijn en de grenzen dicht moeten voor moslims, beweert de ander dat we ons niet moeten laten intimideren en gewoon verder moeten gaan met ons leven. Hoewel dat laatste zinniger klinkt, is dat bij nader inzien ook geen begaanbare weg. Onszelf vragen stellen is een beter begin.

Geweld komt hier

De eerste vraag is waarom we denken in oorlog te kunnen zijn (want dat zijn 'we'), zonder dat geweld onszelf hier raakt. De verwachting dat een oorlog waarin je actief betrokken bent zich enkel elders afspeelt is uitermate naïef. Gezien de relatief rustige recente geschiedenis in West-Europa een begrijpelijke houding, maar wel één die niet houdbaar is.

¹ De auteur is medewerker van *Stop Wapenhandel*. Dit artikel verscheen in *Vredesspiraal* - jaargang 12, nr. 2 - juni 2016 op. 7-8. Het blad is een kwartaaluitgave van de Vereniging Kerk en Vrede, Postbus 1528, 3500 BM Utrecht, tel. 030-2316666. Wij bevelen lidmaatschap aan deze vereniging van € 40,- per jaar inclusief abonnement ten zeerste aan.

En dan de vraag waar dat geweld en die haat die daaraan ten grondslag ligt vandaan komen. IS komt niet uit de lucht vallen. Het is in feite een criminele structuur met een ideologisch sausje, maar wel één die blijkbaar voor voldoende mensen aantrekkelijk is om een behoorlijke vuist te kunnen maken. Westers (militair) optreden in de regio en de houding ten opzichte van moslims in het westen hebben hier alles mee te maken. Daarbij mogen we niet vergeten dat IS in de eerste plaats mensen, moslims en niet-moslims dáár treft.

Oorlog en belangen

De militaire interventies deze eeuw in Afghanistan, Irak, Libië en Syrië hebben in het algemeen weinig positiefs opgeleverd. Ze droegen en dragen bij aan meer chaos en voortdurende conflicten. Westers gezinde leiders, voor wie mensenrechten en democratie niet altijd leidende begrippen zijn, kregen een machtspositie. Alle mooie woorden over het bevrijden van de bevolkingen van deze landen ten spijt werd de westerse inzet in deze oorlogen vooral geleid door eigenbelang. Olie en het streven naar stabiliteit aan de grenzen van Europa, ook om vluchtelingenstromen naar Europa te voorkomen, waren en zijn hierbij belangrijke factoren. De houding van het Westen tegenover dictatoriale regimes is dubbelzinnig. Saoedi-Arabië, waarschijnlijk de meest repressieve dictatuur in de regio, kan als belangrijke bondgenoot sinds jaar en dag rekenen op steun vanuit westerse landen. Met de mond belijden deze wel enige kritiek op de mensenrechtenschendingen in het land, maar economische en geopolitieke belangen staan bij hen voorop. En hoewel de eenzijdige steun aan Israël de laatste jaren wat afbrokkelt, blijft de verschrikkelijke behandeling van Palestijnen een aanjager van begrijpelijke woede.

Wapenexport

Onderzoek van Amnesty International wees uit dat de meeste wapens van IS uit legervoorraden in Irak zijn geroofd of aangekocht. Een laks Europees wapenexportbeleid is er voor een belangrijk deel debet aan dat dit mogelijk was. Er zijn echter weinig lessen geleerd. De afgelopen tien jaar hebben EU-landen voor meer dan 82 miljard euro aan wapens geëxporteerd naar het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Saoedi-Arabië en de Verenigde Arabische Emiraten waren na de Verenigde Staten de grootste afnemers van Europese wapens. Egypte, Qatar, Turkije en Oman staan ook in de top 20 van klanten.

Cynisch genoeg verdienen dezelfde bedrijven vervolgens ook aan het tegehouden van vluchtelingen. Grote Europese wapenfabrikanten als Airbus (hoofdkantoor in Leiden), het Italiaanse Finmeccanica en het Franse Thales

exporteren veel naar het Midden-Oosten en zijn belangrijke leveranciers van grensbewakingsmaterieel voor de Europese buitengrenzen.

Racisme, islamofobie en repressie

Dat de situatie in het Midden-Oosten en Noord-Afrika steeds meer mensen op de vlucht doet slaan is niet verwonderlijk. Maar toch weigeren velen het verband tussen de vluchtelingenstroom en de Europese internationale en militaire politiek te zien. Liever pleiten zij voor dichte grenzen of maken zij vluchtelingen in Europa tot mikpunt van racisme en geweld. Islamitische vluchtelingen, niet zelden zelf gevlucht voor de extremisten van IS, hebben het hierbij het zwaarst te verduren. Eenzelfde lot treft Nederlandse moslims.

De reactie op de recente aanslagen past in dezelfde lijn die al sinds de aanslagen van september 2011 in de VS gevolgd wordt: een combinatie van toenemende binnenlandse controle en internationaal spierballenvertoon. Dat mensen vatbaarder worden voor extremisme als zij als minder worden gezien en behandeld, lijkt in de rechtspopulistische tijdgeest een redenering die aan dovemansoren is gericht. Dezelfde houding verhindert mensen ook te zien dat steun aan terrorisme één van de gevolgen is van de westerse economische uitbuiting van de rest van de wereld.

Andere weg

Kenmerk van zowel de Europese internationale politiek als de terreur van IS is dat gewone mensen gemangeld worden. Voor hen maakt het niet uit wie het geweld pleegt. IS is niet erger of minder erg dan westerse of door het westen geleverde bommen. Met IS is de geest in zekere zin uit de fles. Het is moeilijk te bepalen hoe hier nu het beste mee om te gaan. Er zijn geen pasklare, ideale oplossingen te verzinnen op de korte termijn. Wel duidelijk is dat meer geweld niet baat. Dus: geen oorlog of andere interventies en niet meer wapens naar de regio sturen. In de tussentijd moeten vluchtelingen ontvangen en gesteund worden.

Oplossingen voor de lange termijn zijn eveneens complex, maar er valt wel een richting aan te geven: het volledig omgooien van het internationaal beleid, zodat rechtvaardigheid, dialoog, conflictpreventie en mensenrechten voorop komen te staan. De tijd dat wij hier in enorme weelde konden leven door de rest van de wereld uit te buiten en buiten te houden is voorbij. Dat systeem is niet langer houdbaar, niet door geweld op internationaal vlak en niet door toenemende binnenlandse repressie en vreemdelingenangst.

Voor u gelezen:

Rien van Sijl: Voorbij de wetenschap - Overpeinzingen op een grensvlak van rationaliteit en zingeving, Uitg. Boekscout.nl, Soest, ISBN: 978-94-022-2424-5, 226 blzz., prijs € 19,05

In een prettig leesbare stijl voert Rien van Sijl (1947) ons mee op zijn reis door de heelal en naar de de materie. Hij doet leesvruchten, die hij werkzame leven in de sociale functies heeft maakt men dan ook beelden en theorieën tenschappers en filokomt men door zijn

oneindigheid van het onmetelijke diepten van dit aan de hand van de tijdens en naast zijn elektrotechniek en in verworven. Op deze reis kennis met de denken van een veelheid aan wetsofen. In deel 1 (p. 17-45) beschrijving onder de indruk van de pracht en praal van het Grote, de makrokosmos, en van het Kleine, de microkosmos. Maar dat niet alleen. Ook krijgt men een goed overzicht van alle inspanningen die men zich in de geschiedenis vanaf de Babyloniërs in Mesopotamië (± 3000 jaar geleden) en de oude Grieken vanaf Pythagoras (zo'n 600 jaar v. Chr.) tot nu toe heeft getroost om de grenzen van onze kennis over de wereld steeds meer te verleggen. In deel 2 (p. 47-103) laat de auteur ons vervolgens zien welke raadsels er ondanks deze inspanningen nog zijn. Experimenten die een praktisch, wetenschappelijk bewijs, leveren voor bepaalde zaken op makro- en microniveau zijn namelijk (nog) onmogelijk. Uitgaande van de lichtsnelheid blijft de uitdijning van het heelal bijvoorbeeld een raadsel, tenzij men de theorie van Alan Guth (geb. 1947) over 'kosmische inflatie' accepteert. En het zou best zó kunnen zijn, dat de 'kosmische horizon' van het heelal zich op ± 41 miljard lichtjaar bevindt, al nemen we nu aan dat het heelal 13,7 miljard jaar geleden ontstond (p. 51).

Schitterend is het hoe Rien van Sijl de lezer via alle onopgeloste vragen van de wetenschap ten aanzien van het Grote en het Kleine leidt naar zijn inspiratiebron Teilhard de Chardin (p. 169). Langsgekomen zijn dan o.a. al uiteenzettingen over een 'Theorie van Alles'

en vergelijkbaar daarmee de Nulpuntveldtheorie en het 'Akashaveld' van Ervin Laszlo (geb. 1932), de 'eonenhypothese' van Jean Charon (1920-1998), de 'theorie van de morfische velden' van Rupert Sheldrake (geb. 1942) en de ideeën van Carl Gustav Jung (1875-1961) en Wolfgang Pauli (1900-1958) over 'synchroniciteit' en het bestaan van een 'collectief geheugen'. Maar ook de hypothese van de natuurkundige en specialist in de relativiteitstheorie en de kwantumfysica David Bohm, dat *...kwantuminformatie in ons brein als interface via oscillerende membraanewitten in de neuronen kan worden uitgewisseld met een non-lokaal, overal in het universum aanwezig informatieveld* (p. 174). Deze idee wordt o.a. uitgewerkt door de Britse wiskundige Roger Penrose (geb. 1931). Hij stelt, dat er een component buiten de hersenen actief is, namelijk een non-lokaal aspect van ruimte-tijd. Op dat niveau wordt kwantuminformatie uitgewisseld. Dat laatste kan een 'universeel bewustzijn' worden genoemd. En volgens hem levert het brein ook informatie terug aan dat universele geheugenveld. Hij ziet daarin een verklaring voor fenomenen als intuïtie, helderziendheid, telepatie en uittreding bij een bijna-doodervaring.

Hoewel de laatste fenomenen door de wetenschap (ten onrechte volgens Rien van Sijl) niet serieus worden genomen en als pseudo-wetenschap de grens ervan overschrijden, legt dit boek vanuit het begrip *in-formatie* een link met de energie als formerende kracht, die *in alle materie* volgens Teilhard de Chardin (1881-1955) aanwezig is (p. 178). Het is niet de energie, die wetenschappelijk meetbaar is, maar "een subjectieve beleving die rationeel niet te verklaren is" (p. 183). De auteur legt op grond daarvan ook een relatie met denkrichtingen in het Oosten als de Tao en het boeddhisme. Het is echter jammer, dat hij Teilhard niet vanuit de Westerse rationele en de Oosterse spirituele benadering van de werkelijkheid als mogelijkheid heeft gepresenteerd om tot convergentie van beide te komen. De inspanning tot verdieping in de ander als persoon – en daarmee het streven naar een grotere mondiale eenheid van geest – komt niet overeen met de metafoer van de mens als druppel in de oceaan der mensheid, die hij in de laatste bladzijden (p.212-214) opvoert. Ik verwijs daarvoor graag naar de analyse in *GAMMADELTA* van juni 2016 op p.24-43, maar beveel het boek van Van Sijl zeker aan. *HvB*

Michael Puett, Christine Gross-Loh: De weg - Wat Chinese filosofen ons over het goede leven leren ISBN: 9789025904159, Uitgeverij: Have, 29-04-2016

Michael Puett groeide in korte tijd uit tot Harvards populairste docent. Wekelijks bezoeken zo'n 700 studenten zijn colleges, die hij altijd begint met de woorden: *"The encounter with these ideas will change your life".¹*

De Weg biedt een geheel nieuwe kijk op het dagelijks leven. Michael Puett, Harvards populairste docent, laat zien hoe Chinese denkers ons inspireren tot grote en kleine veranderingen. In *De Weg* put hij hiervoor uit het werk van grote Chinese filosofen als Confucius, Mencius, Lao Zi, Zhuang Zi, Xun Zi. Mede door de waarde die zij aan kleine gebaren, rituelen en goede gewoontes hechten, bieden zij een totaal ander wereldbeeld dan westerse denkers of boeddhistische leraren. *De Weg* daagt ons uit onze diepewortelde overtuigingen over persoonlijke ontwikkeling, macht, relaties en authenticiteit te herzien. Aan de hand van voorbeelden uit het alledaagse leven legt Puett de denkbeelden van de oude Chinese filosofen uit. Hij inspireert tot kleine, haalbare veranderingen in onze manier van werken, opvoeden, politiek bedrijven en relaties aangaan, met mogelijk verstrekkende gevolgen voor onszelf en de wereld.

De Chinese filosofie die in dit boek wordt verkend, kan ons ertoe brengen ons te verdiepen in complexiteit en ons los te maken van onze vaste standpunten. Volgens Puett hebben in het Westen een aantal verkeerde ideeën over de filosofie en religies in China postgevat. Als voorbeeld geeft hij het boeddhisme. Dit is een leer die het zelf ontkent, en boeddhistische oefeningen zijn er in hun algemeenheid op gericht om het idee los te laten dat er zoiets bestaat als een individueel zelf. Het werd bij ons enige decennia geleden razend populair en leidde tot de introductie van daarop geïnspireerde initia-

---

¹ De ontmoeting met deze ideeën zal uw leven veranderen.

tieven als meditatie, *mindfulness* en retraites. Bij ons wordt het echter vaak ten onrechte voorgesteld als een manier om naar binnen te kijken en het zelf te omarmen. Zo is het ontaard in een exotische vorm van zelfhulp: de leer die het zelf ontkent wordt gebruikt om mensen een beter gevoel over zichzelf te geven. Veel westerlingen ervaren namelijk al geruime tijd een soort leegte in het bestaan en zijn op zoek naar andere zinnige benaderingen van het leven, die kunnen helpen er meer voldoening in te vinden.

Recentelijk zijn ook andere Aziatische ideeën geherinterpreteerd als coherente ideologieën: het taoïsme bijvoorbeeld, en zelfs het confucianisme. Ze zijn ontkracht en verwaterd tot iets wat ons op de een of andere manier zou moeten leren de wereld te nemen zoals ze is en onze plaats erin te aanvaarden. Bij deze variant vertegenwoordigt Azië een oude wijsheid over een verstandiger, evenwichtiger, ideale manier van leven. Maar als het, om je beter te voelen, nodig is dat je je ware zelf accepteert, in harmonie leeft met de wereld en daarmee vrede hebt, is er vervolgens weinig voor nodig om mensen aan te moedigen zich neer te leggen bij hun lot en mee te gaan in de traditionele opvatting dat het hele leven voorbeschikt is. Zo worden wijzelf inschikkelijk

Puett weet via de filosofie van Confucius (551-479 v. Chr.) duidelijk te maken dat een traditioneel gebruik in China als het voorouder-ritueel model kan staan voor alle rituelen in ons dagelijks leven om opnieuw te werken aan onze emoties ten aanzien van anderen om een betere wereld te creëren. Deze helpen ons te aanvaarden dat we worden beperkt door het verleden, de negatieve krachten in onszelf en de broosheid van menselijke betrekkingen. Hierdoor zullen we talloze mogelijkheden vinden om onze eigen relaties te verfijnen en te veranderen. In deze verscheurde en versnipperde wereld is het aan ons om orde te scheppen. Wij zijn het die de wereld construeren en van patronen voorzien, niet door ons te ontdoen van de onhandelbare menselijke emoties en de chaotische materie waaruit we bestaan, maar door gewoon hier en nu te beginnen. En dat doen we door middel van dagelijkse zelfontplooiing: door onze rituelen uit te voeren waarmee we onze relatie met onze naasten verbeteren, door de energieën in ons lichaam te ontwikkelen zodat we vitaler in het

leven staan, door ons hart en ons verstand erin te oefenen op een effectieve nieuwe manier alledaagse beslissingen te nemen en door de neiging te weerstaan om onbekende ervaringen uit de weg te gaan, zodat we juist voortdurend openstaan voor nieuwe dingen.

Het klinkt zelfs teïlhardiaans als er staat: Een betere wereld bouwen is een proces waar nooit een eind aan komt. Maar door onze relaties te leren verbeteren leren we ook hoe we situaties kunnen veranderen, met het gevolg dat we voortdurend nieuwe werelden scheppen. We omarmen de mogelijkheden van deze filosofische ideeën, die de weg wijzen naar een goed leven.

Veel mensen maken zich zorgen over de uitwerking van de menselijke 'vooruitgang' op onze planeet en op het klimaat. We discussiëren over de ethische kant van de genetische modificatie van gewassen of over onderzoek naar stamcellen, en we zijn niet gerust op het gebruik van gifstoffen in plasticfolie of de toevoeging van fluoride aan water. We zien kinderen die vergroeid zijn met hun elektronica en vragen ons af waar de tijd is gebleven dat ze hun hele jeugd in de achtertuin speelden. Velen van ons reageren op de stortvloed van technologische vernieuwingen door alles te verheerlijken wat natuurlijk is en terug te verlangen naar een tijd waarin nog niet alles door de mens leek worden verziëkt. En deze zorgen zijn begrijpelijk in een tijdperk van alomtegenwoordige elektronische netwerken en toegepaste technologie. Maar is *natuurlijk* altijd beter?

Xun Zi (geb. 310 v. Chr.) vond van niet. Hij is de laatste filosoof in de reeks, die Michael Puëtt behandelt. Daarbij gebruikt hij voorbeelden van mensen uit de 21ste eeuw, die met zichzelf, werk, opvoeding en relaties worstelen. Mede door de waarde die Chinese filosofen hechten aan kleine gebaren, rituelen en goede gewoontes, bieden zij een totaal andere levensvisie dan westerse denkers of boeddhistische leraren. Een goed leven bereik je niet door 'je ware zelf' te ontdekken – dat bestaat volgens de Chinese filosofen eenvoudigweg niet. En ook niet door een groots plan uit te voeren – dat is zinloos door de veranderlijkheid van alles en iedereen. Goed leven doe je door de weg van innerlijke beschaving en betrokkenheid op de wereld te bewandelen.